

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

**Українська
економічна і політична
думка XIX – поч. XX ст.**

*ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
викладачів кафедри економічної теорії
та політології*

Випуск IV

Ніжин – 2009

УДК 318 (082)
ББК 60 я 4
М 54

Рекомендовано до друку Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол №4 від 24.12.2008 р.

Рецензенти:

д. е. н., проф. *Гудзинський О.Д.*,
к. і. н., доц. *Овдієнко П.П.*

Редакційна колегія:

к. е. н., доц. *Городецька М.О.*,
к. е. н., доц. *Єфремов В.В.*,
к. і. н., доц. *Томек В.Й.*

Відповідальний за випуск:

к. і. н., доц. *Томек В.Й.*

- М 54** Українська економічна і політична думка XIX–XX ст.: Збірник наукових праць викладачів кафедри економічної теорії та політології. – Випуск IV / Укл.: О.М.Гончаренко, М.О.Городецька, В.В.Єфремов та ін. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009. – 63 с.

До збірника включено наукові праці викладачів кафедри економічної теорії та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, присвячені висвітленню наукових поглядів вітчизняних мислителів XIX–XX ст., що не втратили актуальності в наш час. Досліджуються традиції українського підприємництва через розкриття ринкового мислення окремих персонажів художніх творів М.В.Гоголя та творчі доробки мислителів зі світовим ім'ям: М.І.Туган-Барановського, Є.Є.Слуцького, М.О.Бердяєва, М.Х.Бунге та ін. Висвітлюються особливості української політичної думки, що дозволяє зрозуміти витоки та можливості розв'язання державницьких проблем сучасної України.

ББК 60 я 4

© Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009

ЗМІСТ

Гончаренко О.М.

М.І.Туган-Барановський: його життєвий шлях та творчий економічний доробок..... 4

Городецька М.О.

Внесок Є.Є.Слуцького в розвиток національної та світової економічної науки..... 12

Єфремов В.В.

М.О.Бердяєв про власну модель побудови комуністичного суспільства..... 17

Пахомова Т.М., Мошко В.В.

Розвиток економічної науки др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.....32

Петренко А.Г.

М.Х.Бунге – педагог, учений, державний діяч.....46

Петренко М.І.

Феномени підприємництва очима Миколи Гоголя.....51

Томек В.Й.

Досвід формування української політичної думки як чинник розв'язання державницьких проблем сучасної України.....57

*До 200-річчя
від дня народження М.В.Гоголя
присвячується*

Гончаренко О.М.

М.І.ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ: ЙОГО ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА ТВОРЧИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ДОРОБОК

Ім'я М.І.Тугана-Барановського, видатного українського вченого, класика світової економічної думки, довгий час було майже забутим в Україні. Та, на щастя, воно збереглося в історії світової економічної думки. Наукова спадщина вченого вивчалася і використовувалася в Америці і Канаді, країнах Західної Європи і Японії, а в останні роки стала об'єктом уваги та вивчення і на батьківщині М.І.Тугана-Барановського – в Україні.

М.І.Туган-Барановський народився 8 січня 1865 р. у селі Соляниківка Куп'янського повіту Харківської губернії. Його батько – Іван Якович Туган-Барановський – вів свій рід від татарських ханів (Туган) і польських шляхтичів (Барановських), а мати – Ганна Станіславівна Шабельська – теж вийшла з багатого польського роду Мовіле-Монтвід. Вихованням сина займалася переважно мати. Отримавши початкову освіту в домашніх умовах, М.І.Туган-Барановський вступив до Другої Московської гімназії, продовжив навчання у Першій Київській та Другій Харківській гімназіях. Особливу світоглядну роль відіграло його навчання у Першій Київській гімназії, яка славилася національно-демократичними традиціями. До речі, саме цю гімназію закінчив творець гімну України Павло Чубинський та багато інших видатних особистостей.

У 1884 р. майбутній учений вступив до Харківського університету на фізико-математичний факультет. Одночасно він глибоко вивчав і суспільні науки: соціологію, право, політичну економію. Останню викладали знані професори: М.Олексієнко, І.Сокальський, Г.Цехановецький, К.Гаттенбергер. Дотримуючись поглядів класичної економічної школи, вони висвітлювали й основні засади марксизму, високо цінуючи методи дослідження економічних явищ і процесів К.Маркса. Цікавився марксизмом і М.І.Туган-Барановський, він брав участь навіть у студентському русі, за що, напевно, його й виключили з університету із заборону прийому до будь-якого

іншого вищого навчального закладу. Проте у 1889 р. йому вдалося закінчити екстерном не тільки фізико-математичний, а й юридичний факультет.

Вже студентом М.І.Туган-Барановський обрав предметом своїх досліджень економіку. Результатом цих досліджень стала його перша праця – "Вчення про граничну користь господарських благ як принцип їх цінності", опублікована у 1890 р. у московському журналі: "Юридичний вісник". М.І.Туган-Барановський звернув увагу на Австрійську школу граничної корисності, яка заперечувала основу класичної економічної школи і марксизму – теорію трудової вартості. Теорію граничної корисності розробили К.Менгер, Ф.Візер, Є.Бем-Бавьорк, чим здійснили "суб'єктивну революцію" в економіці або революцію граничної корисності. Вартості як об'єктивному втіленню суспільно необхідної праці в товарі вони протиставили категорії цінності та корисності, що відображають суб'єктивно-психологічне ставлення людини до речі. Суб'єктивна цінність товару пов'язувалася з рідкістю блага, з величиною його запасу. Проголошувалося, що люди купують товар зовсім не тому, що на нього витрачена суспільно необхідна праця, а тому, що вони цей товар цінують. А цінують вони його тому, що він є для них чимось корисний.

Провівши порівняльний аналіз теорії класичної та австрійської шкіл, М.І.Туган-Барановський уперше вказав на можливості їх синтезу. Молодий учений усунув антагонізм двох теорій, довівши, що ці теорії взаємодоповнюються.

Одночасно такий синтез запропонував англійський економіст А.Маршалл. Але його український ровесник здійснив цей синтез із більшою глибиною і науковою естетичністю, чим започаткував якісно новий етап у розвитку економічної науки. Висновок М.І.Тугана-Барановського стосовно можливості синтезу двох протилежних теорій відносять до найвищих досягнень світової економічної думки, втім, глибина та оригінальність притаманні усім дослідженням М.І.Тугана-Барановського.

У 1891 р. виходить з друку біографічний нарис "П.-Ж.Прудон його життя і громадська діяльність" М.І.Тугана-Барановського, а в 1892 р. – "Дж.С.Мілль. Його життя та науково-літературна діяльність". У 1894 р. він опублікував свою магістерську дисертацію "Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя", що вже на початку ХХ ст. стала науковим бестселером в економічній літературі Європи. Матеріали для написання цієї праці М.І.Туган-Барановський збирав у Лондоні, вивчаючи звіти парламентських комісій та офіційні статистичні видання, а також у Петербурзі, користуючись матеріалами Імператорської публічної бібліотеки.

У цій праці розглядається генезис теорії циклічних коливань економіки, фундаментальний фактор циклічних коливань пов'язується перш за все, з характером коливань у виробництві "капітальних товарів" ("заводів та устаткування").

Аналіз теорій економічних криз поділений на три розділи: критика теорій, які причини криз шукають у сфері виробництва, теорій, які основний чинник криз убачають у сфері обміну, теорій, що знаходять фактори циклічних коливань у споживанні та розподілі.

При вивченні економічних криз М.І.Туган-Барановський вдало поєднував знання з економічної теорії, економічної історії, історії економічної думки. Він проаналізував історію економічних криз, теорію криз і теорію ринку.

На основі аналізу економічних криз М.І.Туган-Барановський зробив низку визначальних для науки і практики висновків. Так, він доводив, що відтворення капіталу є чинником його розвитку. Хоча К.Маркс уважав, що сам капітал кладе край розвитку капіталістичного виробництва.

М.І.Туган-Барановський стверджував, що розширення суспільного виробництва можливе при одночасному скороченні суспільного споживання без будь-якого порушення між суспільною пропозицією і суспільним попитом. Неминучість краху капіталізму внаслідок значного скорочення народного споживання – це, за М.І.Туганом-Барановським", звичайнісінька фантазія". А відомо, що, на думку К.Маркса, вузькість капіталістичного ринку, спричинена недоспоживанням пролетаріату, призведе до краху капіталістичної системи.

Цікаво, що у першому виданні цієї праці труднощі при реалізації продукції, які загострювалися до криз і депресій, пояснювалися виключно неорганізованістю капіталістичного виробництва. У другому ж виданні, переробленому повністю, М.І.Туган-Барановський ставить процес реалізації у зв'язок не тільки з анархією виробництва, але й з іншими соціальними рисами капіталізму, ладу, за якого виробництво перетворюється із засобу задоволення потреб людей у технічний момент створення капіталу. Закони капіталістичної конкуренції вимагають від капіталістів розширення виробництва і капіталізації значної частки їхніх прибутків, тому надвиробництво як момент розвитку капіталізму є необхідним.

Ідеї М.І.Тугана-Барановського отримали розвиток у працях А.Шпітгофа, Г.Касселя, Й.Шумпетера, У.Ростоу.

Безпосередній вплив теорія промислових криз М.І.Тугана-Барановського мала на формування теорії "довгих хвиль" М.Кондратьєва.

Свого дослідження чекає і порівняльний аналіз ідей М.І.Тугана-Барановського з теорією Дж.М.Кейнса.

Отож, теорією криз учений заклав основи інноваційно-інвестиційної моделі економічного розвитку, обґрунтував роль держави у керуванні економікою.

М.І.Туган-Барановський був упевнений, що не можна запобігти розвитку капіталізму в Росії. Він мав на увазі, що союзи підприємств у вигляді картелів, синдикатів, трестів стануть у майбутньому засобом подолання анархії, яку породжує необмежена вільна конкуренція, перехідними формами до вищої організації господарства.

Магістерську дисертацію М.І.Туган-Барановський захистив у Московському університеті. У 1895 р. він був зарахований на посаду приват-доцента Петербурзького університету, в ньому і розпочав свою викладацьку діяльність.

У др. пол. 90-х рр. XIX ст. з'явилося багато публікацій М.І.Тугана-Барановського у журналі "Мир божий", присвячених еволюції капіталізму взагалі та російському капіталізму зокрема: "Значення економічного фактору в історії", "Економічний фактор та ідеї", "Відповідь моїм опонентам", "Лист до редакції", "Відповідь проф. Н.А.Каришеву" та інші. На сторінках журналу "Новое слово" також можна було знайти чимало статей М.І.Тугана-Барановського: "До питання про вплив низьких хлібних цін", "Історична роль капіталу в розвитку нашої кустарної промисловості" тощо. М.І.Туган-Барановський переконливо доводив прогресивну роль капіталізму в Російській імперії.

Підсумком дослідження М.І.Туганом-Барановським проблеми розвитку російського капіталізму стала його відома праця "Російська фабрика у минулому і сьогодні". Вчений прослідкував історію розвитку російської фабрики від мануфактури XVII ст. до машинної індустрії 90-х рр. XIX ст. Цікавими є його екскурси в історію економічної думки. Наприклад, він дав оцінку творчості Сисмонда-де-Сисмонді як історика промислової революції, критика капіталізму і прихильника соціальних реформ.

У 1898 р. ця праця була успішно захищена М.І.Туганом-Барановським як докторська дисертація. Захист відбувся у Московському університеті. Праця витримала 7 видань.

У 1900 р. світ побачило нове видання книги М.І.Тугана-Барановського "Промислові кризи у сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя", перероблене і доповнене. Воно вийшло під назвою "Промислові кризи. Нарис із соціальної історії Англії". Вчений зумів передбачити наближення промислової кризи 1901 р. у Німеччині, і кризи 1907 р. у США. Це підтвердило можливість прогнозів економічної кон'юнктури.

Досліджуючи еволюцію капіталізму, М.І.Туган-Барановський критично ставився до вихідних теоретико-методологічних засад економічного вчення К.Маркса. У 1899 р. вийшла його робота "Головна помилка абстрактної теорії капіталізму К.Маркса". Юнацьке захоплення було замінено об'єктивною оцінкою марксистської теорії. Але в офіційних колах до нього ставилися як до прибічника марксизму, соціалістичних ідей. Напевно, через це М.І.Тугана-Барановського усувають у 1899 р. з посади приват-доцента Петербурзького університету. А за участь у студентській демонстрації 1901 р. його заарештували і вислали із Санкт-Петербурга до Полтавської губернії, де він провів кілька плідних років. М.І.Туган-Барановський жив у селі Пізняки Лохвинського повіту Полтавської губернії у своїх друзів Русинових. У 1902 р. він одружився з О.Русиною. Його перша дружина – Л.Давидова, з якою він одружився у 1896 р., а у 1900 р. трагічно загинула.

Перебуваючи на Полтавщині, М.І.Туган-Барановський був повітовим і губернським земським гласним, брав участь в обстеженні стану і потреб сільського господарства. Його хвилювали проблеми земельної реформи, яка готувалася урядом. Аграрні питання стали предметом особливої уваги вченого до кінця його життя.

З 1901 р. М.І.Туган-Барановський почав друкувати у журналі "Мир божий" "Нариси з новітньої історії політичної економії і соціалізму". У 1905 р. виходить ще одна ґрунтовна праця – "Теоретичні засади марксизму".

У 1905 р. М.І.Туган-Барановський повернувся до викладацької роботи на тій самій посаді приват-доцента Петербурзького університету. Крім викладацької та наукової діяльності, М.І.Туган-Барановський виконує і велику громадську роботу: бере участь у редагуванні збірника "Нові ідеї в економіці", був членом редколегії вітчизняних і зарубіжних видань, створив і очолив у 1909 р. журнал "Вісник кооперації". У 1908 р. входив до керівництва Комітету сільських та позичковоощадних товариств.

М.І.Туган-Барановський постійно підтримував зв'язки з Україною. А в 1910 р. купив у селі Пізняки садибу Криниця. В ці роки він відстоював погляд про широку автономію України, співчував українському національному руху. Він брав активну участь у редагуванні першої української енциклопедії "Український народ у його минулому та майбутньому". Перший її том побачив світ у Санкт-Петербурзі в 1914 р., а другий – у 1916 р.

У 1907 р. вийшов з друку перший скорочений виклад курсу політичної економії – "Лекції з політичної економіки". Ще у 1902 р. професор Київського університету М.Столяров зазначав, що М.І.Туган-Барановський підняв економічну науку до рівня теоретичної фізики. Потужний теоретичний

потенціал закладений у знамениту працю М.І.Тугана-Барановського "Основи політичної економії" (1909), яку він присвятив Ф.Кене, Г.Госсену і К.Марксу. Ця книга була удостоєна великої премії Імператорської Академії наук, а її автора було визнано одним з найкращих фахівців з політичної економії. Другим провідним політекономом вважався П.Струве.

Позитивний відгук відомих економістів, зокрема Є.Бем-Бавьорка, дістала "Соціальна теорія розподілу" М.І.Тугана-Барановського, яка з'явилася у 1913 р. російською та німецькою мовами. Ця книга – результат глибокого зацікавлення вченого питаннями розподілу.

У 1913 р. М.І.Тугану-Барановському надано професорську кафедру в Петербурзькому політехнічному інституті. Крім того, він був професором Комерційного інституту та університету Шанявського у Москві.

Працюючи в царині історії соціальних учень та теорії соціалізму, М.І.Туган-Барановський приділяв велику увагу досвіду організації соціалістичних общин в історії людства, пов'язуючи ідеї соціалізму з ідеями кооперації. Теорія кооперації – вагома складова його наукового доробку.

У пошуках соціального ідеалу майбутнього М.І.Туган-Барановський прискіпливо вивчав теорію і практику кооперативного руху, який на початку ХХ ст. мав яскраві здобутки не тільки на Заході, але і в Україні. Це підтвердили кооперативні з'їзди у Львові (1909) та Києві (1913). У 1916 р. учений видав монографію "Соціальні основи кооперації", яка незабаром стала хрестоматійною і була перекладена багатьма мовами світу. У цій праці він дослідив еволюцію кооперативних ідей та кооперативної практики. Вперше у Росії були розділені поняття кооперативного руху і кооперації як господарського підприємства. За М.І.Туганом-Барановським, головною ознакою кооперативу є його неприбутковість, тобто прибуток не є метою функціонування кооперативного підприємства. Останнє створюється не для отримання максимального прибутку на вкладений капітал, а для збільшення трудових доходів своїх членів чи зменшення їх витрат на споживчі потреби. М.І.Туган-Барановський розглядає різні типи кооперації – пролетарську, дрібнобуржуазну, селянську та її види. Особливу увагу приділяє селянській кооперації.

М.І.Туган-Барановський стверджував, що за умов капіталістичної економіки кооперація дозволяє селянським господарствам користуватися перевагами великого господарства. А кооперативні товариства, об'єднані у союзи, можуть конкурувати з великим капіталом. Селянська кооперація не порушує самостійності дрібного селянського господарства, а, навпаки, зміцнює його, підвищує його продуктивність. Та, звичайно, привносить у селянське господарство і нове: воно втрачає ізольованість, виступає вже час-

тиною складної кооперативної системи. Селянське господарство хоч і залишається індивідуальним, але в той же час стає суспільно врегульованим.

М.І.Туган-Барановський першим з економістів увів питання про кооперативний ідеал у русло теоретичного дослідження. Кооперація мислилася М.І.Туганом-Барановським як основа соціалізму, його організаційне начало. Вчений пов'язував кооперацію з демократією, колективізмом, високою культурою. Він вважав, що кооперація допомагає селянам піднятися на якісно новий щабель самосвідомості.

У 1912–1913 рр. М.І.Туган-Барановський редагує і видає два томи праць економічного семінару, який він вів у Петербурзькому університеті, активно виступає на сторінках газет, пише ряд рецензій. Він був переконаний у необхідності розвитку українським народом своєї культури, поширення української мови в усіх сферах життя України, створення української школи.

Лютневу революцію 1917 р. М.І.Туган-Барановський зустрів з великою надією на подальший економічний соціальний поступ, на демократизацію суспільства. У листопаді 1917 р. учений закінчив ґрунтовну працю "Соціалізм як позитивне вчення", у якій попереджав про небезпечність упровадження державного соціалізму, котрий може стати царством рабства і злиднів.

Улітку 1917 р. М.І.Туган-Барановський переїхав до України, захоплений ідеєю національного та державного відродження України та практичною роботою, що розпочалася там для реалізації цієї мети. Саме в цей час Центральна Рада України стала всеукраїнським парламентом, а її Генеральний Секретаріат став першим урядом України. М.І.Туган-Барановський одержав від Центральної Ради портфель міністра фінансів, обов'язки якого виконував до початку 1918 року. Розроблена ним програма фінансової політики відштовхувалася від ідеї автономії України з відмовою від сепаратизму.

Відлучившись у січні 1918 р. на кілька місяців до Москви, М.І.Туган-Барановський знову повернувся до України і взяв активну участь у створенні Української Академії наук, та її соціально-економічного відділу. За ініціативи вченого у грудні 1918 р. виник Інститут економічної кон'юктури, який він очолив у 1919 р., демографічний, а потім – кооперативний інститути.

М.І.Тугана-Барановського справедливо вважають не тільки класиком економічної і кооперативної теорії, але й організатором кооперативної освіти в Україні. У 1918 р. він видав журнал "Українська кооперація" –

найкраще кооперативне видання у світі, на сторінках якого друкувалися статті з кооперативної теорії, визначалися невідкладні завдання української кооперації, а також розроблені вченим програми з кооперативної освіти.

У період Першої світової війни М.І.Туган-Барановський активно досліджував проблеми грошей, грошового обігу та фінансів. Результатом цих досліджень була праця "Паперові гроші і метал". Він критично розглянув теорії грошей, розкрив причини інфляції, вказав на засоби й методи державного регулювання грошового обігу. Він запропонував свою теорію грошей, пов'язавши її з економічною кон'юктурою та економічним циклом. Обґрунтував теорію демонетизації грошового обігу, яка була реалізована у 1976 р.

Новаторська теорія грошей, грошового обігу та грошової політики М.І.Тугана-Барановського була сприйнята Дж.М.Кейнсом, який був чесним у своїх запозиченнях. У той же час Й.Шумпетер використовував наукові ідеї М.І.Тугана-Барановського, посилаючись на А.Шпітгофа.

У 1919 р. М.І.Туган-Барановський видав в Україні працю "Кооперація. Її природа та мета", а також популярний курс "Політична економія".

Посмертна публікація М.І.Тугана-Барановського – "Вплив ідей політичної економії на природознавство і філософію". У цій праці подано новаторське трактування наукового знання, його системності та взаємозалежності наук, які в сукупності відображають цілісність реального світу. Методологічний підхід М.І.Тугана-Барановського до моделювання цілісного наукового знання характеризується великим практичним наповненням.

В останній період свого життя М.І.Туган-Барановський був професором Київського університету, деканом юридичного факультету і завідувачем кафедри політекономії. На всіх цих посадах він відверто демонстрував свій український патріотизм.

На початку 1919 р. М.І.Туган-Барановський переніс два приступи стенокардії. Помер він 21 січня 1919 р. у поїзді біля Одеси після третього приступу. Вчений їхав у складі української дипломатичної місії до Парижу як радник з економічних справ. Похований він в Одесі.

Свій творчий доробок М.І.Туган-Барановський віддав українському народу. Хоч за походженням він вважав себе напівукраїнцем, але насправді був носієм української ідеї, великим патріотом України, борцем за її краще майбутнє.

Література

1. Бажал Ю. Український класик світової політекономії // Економіка України. – 1993. – №7. – С. 88–89.
2. Бажал Ю. Доля теорії: 100-річчя класичної праці М.І.Тугана-Барановського і сучасність // Економіка України. – 1994. – №12. – С. 58–64.
3. Горкіна Л. Михайло Іванович Туган-Барановський: сторінки життя і творчості // Економіка України. – 1993. – №11. – С. 80–88.
4. Злупко С. Економіст світової слави. До 140-річчя від дня народження М.І.Тугана-Барановського // Урядовий кур'єр. – 2005. – №12. – 22 січня. – С. 7
5. Туган-Барановский М.И. Политическая экономия. Курс популярности. – К.: Наукова думка, 1994.
6. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М.: Экономика, 1989.

Городецька М.О.

ВНЕСОК Є.Є.СЛУЦЬКОГО В РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Мікроекономіка – одна зі складових сучасної фундаментальної науки про господарство, яка майже три століття носила назву "політична економія", а на межі XIX–XX ст. мала назву "економікс", що в перекладі з англійської трактується нині як "економічна теорія".

Історія становлення і розвитку мікроекономіки, як самостійного розділу економічної теорії, багата на економічні теорії та вчення знаних зарубіжних і вітчизняних учених-економістів. Одним з таких учених був Євген Євгенович Слуцький, внесок якого у світову економічну науку переоцінити неможливо.

Є.Слуцький походить зі старовинного українського багатого роду XV–XVI ст. Народився він 7 квітня 1880 р. у Ярославській губернії. Саме туди, його батька, вихованця природничого факультету Київського університету зіслали за неблагодійність [1].

Родина Слуцьких поневірялась у заслання три роки після чого повернулася до України. Євген закінчив Житомирську класичну гімназію і у 1899 році розпочав навчання на фізико-математичному факультеті Київського університету. Далі він продовжував навчатися у Мюнхенському політехнічному інституті, а згодом повернувся до Київського університету, але вже на юридичний факультет. Різнобічна підготовка справила вплив на майбутню професійну діяльність Є.Слуцького, яку можна було б лаконічно охарактеризувати як математичний аналіз суспільних процесів.

Ще студентом Є.Слуцький зацікавився теорією граничної корисності, яку започаткувала та обґрунтувала австрійська школа (К.Менгер, Є.Бьом-Баверк, Ф.Візер) у др. пол. XIX – на поч. XX ст. і виконав працю "Теорія граничної корисності". У 1915 році в італійському журналі *Giornale degli Economisti* він опублікував працю "До теорії збалансованого бюджету споживача".

Значним внеском Є.Слуцького в економічну теорію є математичний аналіз ефектів заміщення та доходу, які й відомі під його іменем. Ідеї Слуцького стосовно теорії споживчого вибору вплинули на формування важливих напрямків сучасної економічної теорії. Ефекти заміщення та доходу є робочим інструментом сучасного економіста та згенерували сотні, якщо не тисячі робіт. Концепцію розмежування цих ефектів Є.Слуцький запропонував у 1915 р., а англійський економіст Джон Хікс – у сер. 30-х рр.

Застосування одного й того ж прийому – характерна риса обох версій. Щоб визначити відокремлену дію кожного з ефектів, спочатку припускають, що споживач після зміни ціни одного з благ зберігає незмінний рівень добробуту, умовно скоротивши свої видатки так, щоб реальний дохід залишався на рівні початкового. Це дає можливість дослідити зміну споживання, враховуючи лише зміну відносних цін, тобто, виділити ефект заміщення. Адже зміна ціни спричиняє двоїстий вплив на споживчий кошик. З одного боку, благо стає дешевшим або дорожчим відносно інших товарів, що викликає зміну структури споживання: дорожчі блага замінюються дешевшими. Це – ефект заміщення. З іншого боку, одночасно відбувається зміна реального доходу споживача за незмінного номінального доходу: за умови зниження ціни одного з товарів, вивільняється частина доходу, яка може бути використана для купівлі додаткових одиниць даного блага або додаткових одиниць інших благ. Якщо ціна одного з благ зростає, то спостерігається зворотний процес: купівельна спроможність грошового доходу зменшується, споживання скорочується. Це – ефект доходу.

Для розмежування дії ефектів Є.Слуцький запропонував застосувати побудову допоміжної прямої, яка отримала назву компенсуючої бюджетної лінії. Економічним змістом побудови є визначення структури ринкового споживчого кошика, за умови зміни лише відносних цін благ. Наступний крок – дослідження лише впливу зміни реального доходу за незмінних відносних цін (новий кут нахилу бюджетної лінії незмінний), що графічно відображається паралельним зміщенням бюджетної лінії.

На рис. 1.1 зображено модель розмежування ефектів заміщення та доходу за Слуцьким.

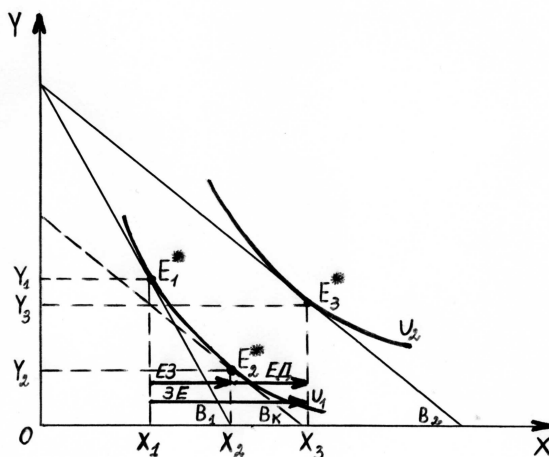

Рис. 1.1. Ефекти заміщення та доходу за Є.Слуцьким

Ця модель побудована для двопродуктового кошика у випадку зниження ціни блага X. Початковий оптимальний вибір споживача відповідає точці E_1^* , в якій початкова бюджетна лінія V_1 дотична до кривої байдужості U_1 . Зниження ціни блага X призводить до зміни співвідношення цін P_x/P_y , що спричиняє зміну нахилу бюджетної лінії. За умови незмінного рівня добробуту споживача бюджетна лінія V_1 обертається навколо точки початкового оптимального вибору E_1^* і займає нове положення, яке фіксується компенсуючою бюджетною лінією V_k . Графік ілюструє те, що компенсуюча бюджетна лінія V_k є січною кривої байдужості U_1 , отже, точка початкової рівноваги E_1^* перестає бути оптимальною. Зміна відносних цін переміщує споживача в точку нового оптимального вибору E_2^* . У цій точці компенсуюча бюджетна лінія дотична до деякої вищої поверхні байдужості U_2 , що свідчить про збільшення споживання блага X і скорочення видатків на благо Y. Зміна обсягу споживання з X_1 до X_2 відображає ефект заміщення, який супроводжується деяким покращенням добробуту, оскільки споживач переміщується на вищу криву байдужості U_2 .

Щоб визначити ефект доходу, проаналізуємо точку E_2^* , яка вважається точкою умовної рівноваги, з точки зору того, що зі зниженням ціни

блага X одночасно відбувається зростання реального доходу споживача. Підвищення купівельної спроможності споживача за незмінних відносних цін відображає паралельне зміщення бюджетної лінії V_k праворуч до V_2 . Як наслідок – споживач переміщується на вищу криву байдужості U_3 і досягає рівноваги і в точці E_3^* . Оскільки реальний дохід споживача зріс, він може придбати не тільки більше блага X, але й збільшити видатки на благо Y. Зміна обсягу споживання від X_2 до X_3 відображає ефект доходу, що виникає внаслідок збільшення реального доходу за незмінних відносних цін благ.

Концепція розмежування ефектів заміщення і доходу за Є.Слуцьким базується на використанні кардиналістської функції корисності. Вчений алгебраїчно обґрунтував дію обох ефектів для малих змін ціни методом граничного аналізу. Математичний аналіз граничного приросту попиту за зміни ціни з виділенням ефекту заміщення і ефекту доходу увійшов у світову економічну науку у вигляді відомого рівняння Слуцького.

У загальному вигляді для блага X_i це рівняння має вигляд:

$$\Delta X_i = \Delta X_i^S + \Delta X_i^I,$$

де ΔX_i^S – величина ефекту заміщення,

ΔX_i^I – величина ефекту доходу.

Ефект заміщення виражається:

$$\Delta X_i^S = X_i(P', I') - X_i(P, I) = X_i(P', I + \Delta I) - X_i(P, I) = X_i[P', I + \Delta PX_i(P, I)] - X_i(P, I).$$

Ефект доходу визначається:

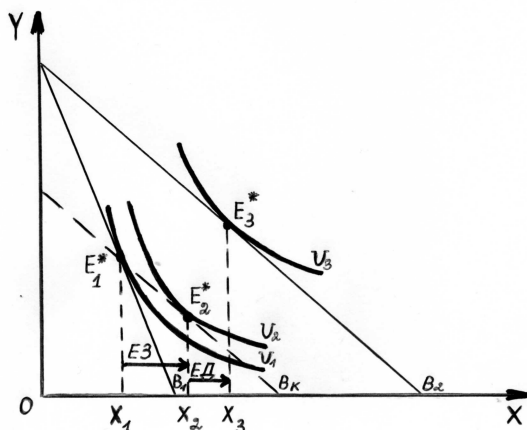
$$\Delta X_i^I = X_i(P', I) - X_i(P', I') = X_i(P', I) - X_i[P', I + \Delta PX_i(P, I)].$$

$$\Delta X_i = \Delta X_i^S + \Delta X_i^I = \{X_i(P', I + \Delta PX_i(P, I)) - X_i(P, I)\} + \{X_i(P', I) - X_i[P', I + \Delta PX_i(P, I)]\}.$$

Ідеї Слуцького були використані для обґрунтування ординалістської версії оптимального вибору споживача. Зокрема, Дж.Хікс запозичив у Є.Слуцького прийом, що базується на побудові допоміжної бюджетної лінії. Відмінність підходу Є.Слуцького полягає у тому, що компенсуючи бюджетна лінія будується за умови збереження обсягів споживання благ, тобто конкретного початкового оптимального набору, а не рівня корисності початкового меню.

Геометрично відмінність розподілу ефектів заміщення та доходу, за Слуцьким і Хіксом, полягає у тому, що компенсуючи бюджетна лінія, за Хіксом, є дотичною до поверхні байдужості, що містить початковий оптимальний набір споживача, тоді як за Слуцьким, вона проходить

через точку початкового оптимального вибору і є січною початкової поверхні байдужості (Рис. 1.2).

**Рис. 1.2. Ефекти заміщення та доходу за Дж.Хіксом.
Нормальне благо**

Ідеї Слуцького мали значний вплив на формування сучасних напрямків економічної теорії як науки про людину. Є.Є.Слуцький намагався розвинути свої ідеї щодо теорії споживання у більш загальну теорію, створити аксіоматику, яка б утілювала єдність природи та суспільного життя.

Література

1. Злупко С.М. Є.Є.Слуцький – український економіст-математик світової слави // Економіка України. – 1995. – №7. – С. 67–74.
2. Косік А.Ф., Гронтковська Г.Е. Мікроекономіка: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 108–113.
3. Слуцький Є.Є. Етюд про проблеми побудови формально-праксеологічних засад економіки // Записки соціально-економічного відділу. – Т. IV. – Київ, 1926. – 164 с.
4. Слуцкий Е.Е. К теории сбалансированного бюджета потребителя // Математические методы. Народнохозяйственные модели. Теоретические вопросы потребления. – М., 1963. – 213 с.
5. Ястремський О.І., Гриценко О.Г. Основи мікроекономіки: Підручник. – К.: Товариство "Знання", КОО, 1998. – С. 156–169.

М.О.БЕРДЯЄВ ПРО ВЛАСНУ МОДЕЛЬ ПОБУДОВИ КОМУНІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Серед відомих представників "легального марксизму" особливе місце займає постать **М.О.Бердяєва**, який виділяється своєю надзвичайно високою ерудицією. Варто зазначити, що кожен з провідних представників "легального марксизму" був як економістом, так і філософом, що засвідчувало про широту поглядів та масштабність мислення. М.О.Бердяєв був виключно "чистим філософом", якого з повним правом можна вважати ідеологом "легального марксизму". Будучи прихильником християнства, він захопився ідеями марксизму, але не сприйняв його матеріалістичного підходу. Критичне осмислення марксизму як світоглядного вчення відбувається поступово під впливом подій, які розгорнулися у Росії після завершення Жовтневої революції. Відображення своїх поглядів М.О.Бердяєв здійснює у праці **"Філософія нерівності"** (1923) [1], у якій він звертається до своїх недругів реакціонерів та революціонерів з християнських позицій. Дана праця побудована незвично у вигляді 14 листів, які присвячувались російській революції, таким інституціям як суспільність, держава, нація, дається оцінка формі державного устрою у вигляді аристократизму та демократизму, а також характеристика політичним течіям: консерватизму, лібералізму, соціалізму, анархізму. М.О.Бердяєв розкриває своє ставлення до війни, до господарства, до культури. Останній лист був спрямований на прославлення царства Божого. Така аморфна структура праці засвідчує, що М.О.Бердяєв ще не мав чіткого уявлення про основні вади соціалістичного вчення, розглядаючи його як одну із політичних течій, які панували у суспільній думці Росії на поч. ХХ ст. Це відповідало реаліям життя російського суспільства, оскільки монополярна влада більшовиків ще не наступила.

Серед політичних течій найбільшу небезпеку і найбільше зло для суспільства М.О.Бердяєв убачав у соціалізмі. Йому вдалося передбачити наслідки впровадження його у життя, які повністю підтвердилися на практиці. Прикриваючись матеріалістичною фразеологією, соціалізм намагається посягнути на святу святих на душі людей, зтягнувши російській народ у духовне рабство. Для маскуванню своїх істинних цілей соціалісти починають використовувати християнську символіку,

прагнучи придати революції "ореол святості". На переконання М.О.Бердяєва, соціалізм завжди був ненависником свободи, завжди був гасителем людського духу, винищувачем божественного. Життя соціалістичного устрою тимчасове, бо воно відірвано від духовної основи. М.О.Бердяєв переконаний, що людське суспільство спроможне успішно розвиватись, завдяки закладеному у ньому божественному світовому порядку.

Під час революції народ втрачає духовну свободу. Він розглядається як безлика маса, у якій розчиняється особистість. Революцію М.О.Бердяєв порівнює із стихійним лихом, коли на поверхню життя виплескується уся негативна енергія та негативні емоції. Революцією не можна ані керувати, а ні управляти. Духовна творчість народу падає до найнижчого рівня, бо у революції не має внутрішнього руху, а лише існує зовнішня динаміка. Досвід щодо здійснення земного раю завжди веде у пекло. Пошук царства Божого на землі – це міраж. М.О.Бердяєв наводить думку О.Бісмарка, який, урахувавши привабливість соціалістичної ідеї, запропонував провести соціальний експеримент, якщо знайдеться країна для цього, після якого ні у кого не виникне бажання його повторити.

М.О.Бердяєв відстоює переваги ієрархічного устрою суспільства. Знищуючи ієрархію, соціалісти знищують особистість, бо особистість пов'язана з ієрархією. Справа у тому, що творчі досягнення у кожній людині різні. Це знаходить відбиття у ієрархічній будові суспільства. Відмінності у творчих можливостях закладені у людині і залежать від Бога. Виходить, що ієрархічний устрій – це устрій природний за своєю суттю. Замах на нерівність – це замах на основи існування людської цивілізації. Рівність, на думку М.О.Бердяєва, може бути лише по ту сторону буття. Абсолютна рівність – це вимога небуття. Нерівність є джерелом будь-якого творчого руху у світі. Від нерівності народився всесвіт, від нерівності народилась людина. Християнська рівність душ не має нічого спільного з соціалістичною матеріалістичною рівністю.

Проблему нерівності М.О.Бердяєв розглядає не з позиції окремого класу, а з позиції загальнонаціональних інтересів. Він доводить, що суспільству вигідна нерівність, бо при цьому відбувається зростання продуктивних сил, розвивається культура. Зрівнялівка послаблює стимули до прогресу. Соціалісти пропонують вилучати блага у багатих на користь бідних. Тобто вони ставлять на перший план відносини розподілу. Але якщо займатися виключно розподілом благ, то при цьому їх кількість не збільшиться. На переконання М.О.Бердяєва, увагу потрібно

приділяти виробництву благ, підвищуючи продуктивність праці, бо іншого шляху підвищення добробуту усіх членів суспільства не існує.

Виступаючи проти нерівності, соціалізм прагне до рівності, але така рівність стає **рівністю у бідності**. Це порожня рівність, яка нічого не дає громадянам. Намагання досягти рівності обумовлює боротьбу громадян за власний добробут. М.О.Бердяєв вважає, що суспільству потрібна не боротьба усіх проти всіх, а творчість. Християнство вчило, що душа пана та душа раба рівні перед Богом. Вони брати однієї великої сім'ї, яка називається людством. Соціалізм же нацьковує робітників на буржуазію, доводячи що вони вороги.

Нерівність не існує без права. Право охороняє особистість, робить її незалежною. При знищенні соціалістами права утворюється рівність між членами суспільства. За таких умов особистість гине у знеособленому колективі, підкоряється йому. У той же час право є атрибутом держави. Виходить, щоб знищити право, потрібно знищити державу і соціалісти це передбачили у своєму вченні.

Використовуючи методи дослідження природничих наук, соціалізм розглядає людину як атом, відкидаючи будь-які її якісні ознаки. Люди як атоми рівні один одному. З таких людей можна створювати виробничі колективи, які теж будуть схожі один на одного. На думку М.О.Бердяєва, для соціалізму не існує людини як подоби Божої. Вона розглядається ним виключно як економічна категорія. Причому до уваги беруться зовнішні форми діяльності людини, а її душа залишається непізною.

Розмірковуючи над механізмом функціонування суспільства, М.О.Бердяєв вважає, що світом править меншість, а не більшість. Меншість складається із кращих представників суспільства завдяки природному відбору. За нею закріплюються відповідні права. Це, так би мовити, природна аристократія, якій притаманний особливий аристократизм духа. На переконання М.О.Бердяєва, аристократизм не є право, він є зобов'язання. Влада аристократів – це влада гідних, благородних, сильних. Критерієм відбору повинен стати духовний ценз: якість освіти, якість досвіду, якість культури, якість історичного минулого. Царство більшості – це самообман, бо така влада керується принципом кількості. У новому суспільстві, у якому зникне стара аристократія, пролетаріат намагатиметься зайняти її місце і стати новою аристократією. Але така аристократія неприродна. Це влада гірших. Псевдоаристократія, не маючи свободи та високої духовності, залишається заручником власної долі. М.О.Бердяєв вважає, що "усякий життєвий устрій ієрархічний". Такий закон усього живого.

Зміна капіталістичного устрою на соціалізм, не дає нічого позитивного для суспільства. Річ у тому, що соціалізм не має творчого начала, бо він акцентує увагу на матеріальній стороні людського буття. Соціалізм убирає у себе буржуазну ідеологію і виступає як її продовжувач у нових історичних умовах. Це означає, що за своєю **природою соціалізм є буржуазним устроєм**. Він не здатний перевершити буржуазний ідеал. Єдине на що здатний соціалізм, це досягти для усіх буржуазної рівності.

Пролетаріат не здатний претендувати на роль "поводиря" нації, бо не має високої духовності. Підвищення матеріального добробуту пролетаріату у нових історичних умовах цьому не сприятиме. Щоб перевершити буржуазію, пролетаріат повинен бути вищим її духовно. Він повинен навчатися, опановувати досягнення людської цивілізації. Як бачимо, погляди М.О.Бердяєва на дану проблему відповідали поглядам В.І.Леніна.

Маючи класову природу, соціалізм призначений розв'язати соціальне протиріччя суспільства. Але при цьому людська природа не піднімається, а опускається до рівня пролетаріату. Тобто усі члени суспільства стають схожими на пролетаріат, дотримуючись відповідного культурного рівня. Отримуючи особливий статус у суспільстві, пролетаріат руйнує його соціальну структуру. На його поведінку впливає злість, заздрість та помста. Таке відношення пролетаріату до інших верств суспільства породжує нескінчені конфлікти. На думку М.О.Бердяєва, лише співробітництво класів створить здорову душевну атмосферу у суспільстві при розв'язанні соціального питання. Якщо вирішувати соціальне питання революційним шляхом, то при цьому відбудеться відрив від духовних основ життя.

Одним із перших опонентів соціалізму як світоглядного вчення М.О.Бердяєв довів, що дане вчення має релігійне коріння, оскільки його зародок знаходиться у ранньому християнстві. Зовсім не випадково серед різнобарвної палітри соціалістичних учень знайшов своє місце "християнський соціалізм", який представляє собою вчення про побудову царства Христового на землі, але без Христа. На переконання М.О.Бердяєва, **християнство** та **соціалізм** як споріднені вчення не здатні уживатися. Вони обидва ведуть боротьбу за душі людей. Але якщо християнство несе у собі позитивну енергетику, що сприяє розвитку суспільства та його духовному піднесенню, то соціалізм, навпаки, паралізує будь-яку творчість, перетворюючи людину на виконавця чужої волі. Усі його дії направлені проти християнства. Соціалізм створює примусове суспільство, де діє рух антихриста. Він посягає на свободу людського духа. У такому царстві людина людині не стає братом, а лише "**товаришем**".

Товариство – це об'єднання невиразне. Соціалізм відкидає свободу вибору і насаджує примусову свободу.

Проводячи порівняльний аналіз між християнством та соціалізмом, М.О.Бердяєв указує на те, що це протистояння стосується і праці. Без'якісна праця, яка є ідеалом соціалізму, протистоїть якійсь праці, яка розглядається християнством як найвища цінність. На думку М.О.Бердяєва, соціалізм не розуміє релігійної природи праці, тому звільнення праці розглядається як звільнення від праці. Будь-яка праця має духовну основу. Продуктивність праці залежить від духовного розвитку людини.

Для побудови нового суспільного устрою важливе значення має організація суспільної праці. На переконання М.О.Бердяєва, досконала організація праці базується на ієрархії. При її відсутності виникає проблема з дисципліною праці. Саме про дисципліну праці піклувався В.І.Ленін за часів будівництва соціалізму у Росії. Соціалізм виступає проти поділу праці, з презирством відноситься до духовної праці. М.О.Бердяєв приходиться до висновку, що соціалізм несе загибель не тільки класу буржуазії, але і творчості. Він робить непотрібною інтелігенцію.

У даній праці М.О.Бердяєв звертає увагу на зростання ролі економізму серед політичних течій на поч. ХХ ст. Дотримуючись поглядів К.Маркса, що кожний новий суспільний уклад, оволодіваючи силами природи, повинен мати більш високу продуктивність праці, і спостерігаючи за тим, що цього не відбувається у Росії, він вважає, що такий **російський соціалізм є реакційним**. У ньому ідеали споживання переважають над ідеалами виробництва. Утверджуються зовсім інші принципи життєдіяльності: максимум споживання при мінімумі виробництва. Знищуючи буржуазію, яка найбільше була зацікавлена у зростанні продуктивності праці, такий соціалізм приводить суспільство до злиднів. Господарська діяльність повинна підкорятись вищим началам життя. Одухотворене відношення до справи неможливе без приватної власності. Духовне життя усіх виробників пов'язано з культурою. При будівництві соціалізму у Росії відбувається спрощення культури, що приводить до духовного поневолення людей. Протистояти соціальному рабству можна, маючи внутрішню свободу. М.О.Бердяєв переконаний, якби суспільство у Росії складалось із особистостей і мало місце віри, то революції не було, відбулися б позитивні зміни життя. Він рішуче виступає проти реставрації дореволюційного устрою у Росії, бо суспільство не може зупинитись у своєму розвитку. Воно повинно розвиватися духовно, долаючи **диктатуру політики**.

На відміну від інших представників "легального марксизму", які, розчарувавшись у марксизмі, перейшли на позиції неокласицизму, він не тільки не зневірився у ідею комунізму, спостерігаючи за його будівництвом у радянській Росії, а намагався розробити власну модель соціалістичного устрою у Росії, яка принципово відрізнялася від марксизму. М.О.Бердяєв не вступав у полеміку ні з більшовиками, які обожнювали марксизм, ні з представниками "критичного марксизму", які відійшли від нього, зрозумівши його вразливість. Праці М.О.Бердяєва не мають ідеологічного забарвлення, а носять виключно науковий характер. Ще у 1907 р. у статті "**Із психології російської інтелігенції**" він передбачив перемогу більшовиків, хоч відносився до даної політичної сили з осторогою.

Прагнучи зрозуміти, чому саме у Росії відбулася соціалістична революція, М.О.Бердяєв у своїй праці "**Джерело та зміст російського комунізму**" (1937) [2] досліджує розвиток російської суспільної думки, яку пов'язує з особливим упорядкуванням російської душі, яка тягнеться до цілісності та до абсолютизму. Російська душа легко приймає відносне за абсолютне, часткове за універсальне. Проводячи порівняння Петра І з теперішнім керівником радянської держави В.І.Леніним, М.О.Бердяєв убачає у них багато спільного. Це засвідчує про приємність влади, яка не змінює принципи управління державою. "**Російський комунізм є комунізм східний**" [3]. М.О.Бердяєв допускає побудову комунізму у країнах Західної Європи, але це буде зовсім інший комунізм.

Змістовно і послідовно М.О.Бердяєв висвітлює погляди цілої когорти видатних російських соціалістів, які відносились до тієї частини російської інтелігенції, яка змістом свого життя вбачала у служінні народу. Його увагу привертає О.М.Радіщев, П.І.Пестель, О.І.Герцен, М.В.Петрашевський, В.Г.Белінський, Д.Г.Писарєв, П.Л.Лавров, М.Г.Чернишевський, М.К.Михайловський, С.Г.Нечаєв, М.О.Бакунін, П.Н.Ткачов, Г.В.Плеханов. Погляди К.Маркса та Ф.Енгельса, обростаючи ідеями російських соціалістів, представляли собою зовсім іншу розумову конструкцію, ніж класичний марксизм. Марксизм із інтернаціонального вчення перетворювався у національне особливе явище, яке у Росії мало своє неповторне обличчя. Так формувався **російський комунізм**.

Найбільш вагомим досягненням М.О.Бердяєва у даній праці є його оцінка марксизму як світоглядної концепції та з'ясування феномену більшовизму. Спостерігаючи за трансформацією марксизму у Росії, він звертає увагу на те, що спочатку марксизм не був схожий на екстремістську політичну організацію, оскільки марксистки були проти терору,

який використовували народовольці у боротьбі з владою. Але його зовнішність була оманливою. Захопивши владу, марксизм замість індивідуального терору почав застосовувати колективний терор, досягнувши у цьому небувалих успіхів, знищуючи цілі народи.

Марксизм представляє собою цілісне вчення, яке охоплює усі сторони життя людини. На переконання М.О.Бердяєва, **"марксизм не є тільки наукою і політикою, він є також віра, релігія"** [4]. Щоб зрозуміти марксизм, потрібно пізнати його двоїсту природу. Одна сторона марксизму економічно пов'язана з відкриттям закону розвитку капіталістичного суспільства. Вона досить сильна, хоч не з усіма її висновками можна погодитись. М.О.Бердяєв вважає, що К.Маркс, розкриваючи механізм експлуатації, явно підміняє економічні та етичні категорії. На його думку, вчення про додаткову вартість є етичне вчення про погане ставлення людини до людини. Інша сторона марксизму більш слабка – це вчення про історичну місію пролетаріату. К.Маркс переносить на пролетаріат ту місію, яка відводилась християнством обраному Богом народу. Місіонерство передбачає духовне лідерство обраного народу, який поведе за собою у світле майбутнє інші народи світу. Пролетаріат за своїм духовним розвитком виконати дану роль був не здатний. У своїх ранніх працях К.Маркс, коли ще не перейшов повністю на позиції матеріалізму, виступив проти дегуманізації праці та уречевлення людини. Це давало можливість активізувати людську діяльність, використовувати творчу енергію на благо людини. На жаль, духовність людини не сумісна з матеріалізмом. Застосування К.Марксом матеріалістичного підходу до людини ставить під сумнів будівництво нею нового суспільства, бо духовно бідна людина на це не здатна. Помилка К.Маркса полягала в "універсалізації часткового" [5].

Заслугове на увагу дослідження здійснене М.О.Бердяєвим, у якому обґрунтовується перемога більшовиків. На той час перед російськими марксистами повстало питання: чи можна бути зацікавленим у розвитку капіталізму у Росії, якщо вважати капіталістичний устрій найбільшим злом? Ні одна з політичних сил Росії, крім більшовиків, не змогла дати на нього відповідь, яка б задовольнила суспільство. Марксисты-більшовики скористались властивостями російської душі, діяли згідно російської традиції інакше, на думку М.О.Бердяєва, не можна було виправдати пролетарську революцію у селянській країні. Вони поєднали марксизм з ідеями народників, які не бажали допустити капіталістичного розвитку Росії. При такому розумінні російського марксизму допускалась спочатку

буржуазна, а потім соціалістична революція. Застосування даного підходу дозволяло Росії перескочити стадію капіталістичного розвитку.

Більшовики розглядали себе як єдину політичну силу, здатну виражати ідеї ортодоксального марксизму. Вони сприйняли не наукову складову марксизму, а його місіонерство, зрозумівши велику силу ідеї, хоч виголошували себе прихильниками матеріалізму. М.О.Бердяєв вважав, що В.І.Ленін здійснив соціалістичну революцію у Росії в ім'я К.Маркса, але не за К.Марксом. Селянство було проголошено революційним класом. Заборонялося вести розмови про існування протилежних інтересів пролетаріату та селянства. Певний час селянство розглядалося більшовиками як рівноправний попутник пролетаріату у соціалістичній революції. Потім цього попутника вирішили позбавитись, сконцентрувавши усю владу у руках пролетаріату. М.О.Бердяєв вважає, що, незважаючи на численні негаразди, соціалістична революція у Росії має позитивне значення. Вона зупинила розпад Росії як великої світової держави. Більшовики знайшли гасла, яким народ погодився підкоритися. У конкретних історичних умовах на поч. ХХ ст. у Росії монархія зжила себе, а християнство переживало глибоку кризу. У російському суспільстві не було організуючої духовної сили, яка б могла протистояти більшовикам. Так було побудовано поліцейську державу.

Безперечно, цікавою є оцінка М.О.Бердяєвим лідера більшовиків В.І.Леніна, який є одночасно революціонером-максималістом і державною людиною з імперським мисленням. Йому вдалося поєднати теоретичну ідею тоталітаризму з практичною гнучкістю. В.І.Ленін був прихильником жорсткої політики, хоч сам особисто не був жорсткою людиною. На погляд М.О.Бердяєва, **"В.І.Ленін не теоретик марксизму, як Г.В.Плеханов, а теоретик революції"** [6]. У нього не було великої розумової культури. Він придбав знання виключно для політичної боротьби та дій. Усе своє життя В.І.Ленін боровся за цілісність марксистського світогляду. Будучи противником демократії, він використовував принцип підібраної меншості і розробляв план захоплення влади. В.І.Леніну вдалося створити партію з залізною дисципліною, яка спиралась на марксистський світогляд. У самій більшовицькій партійній організації панувала диктатура. Відкидаючи свободу у середині партії, більшовики дані принципи співіснування перенесли на усе російське суспільство.

"Ленінізм є вождізм нового типу" [7]. Він утверджує примат політики над економікою, що не відповідає принципам марксизму. На керівні посади висувуються люди, наділені диктаторською владою. Впроваджується авторитарний стиль керівництва. При побудові комунізму у

Росії відкидається демократія і насаджується диктатура. Зробити це було нескладно у країні, яка не звикла до прав та свобод. За допомогою насилля планувалося російський народ залучити до нового життя. Потім народ звикне до насилля і буде сприймати його як звичку. В.І.Ленін вірив, що за допомогою примусу можна створити **нову людину**. Але чуда не сталося. "Нова людина" виявилася черговою утопією.

Революція у Росії – це аграрна революція. Вона здійснювалася за допомогою селян. Потім встановилась диктатура, бо більшовики вважали, що добро можна здійснювати через зло. Це була не диктатура пролетаріату, яку обґрунтував марксизм. На переконання М.О.Бердяєва, В.І.Ленін стверджував **"ідею диктатури пролетаріату"** [8], оскільки диктатури класу не може бути взагалі. Влада здійснила насилля над селянами під час колективізації. Враховуючи те, що селяни на той час були ідентичні російському народу, бо складали абсолютну більшість, в цих умовах народна душа переходила із однієї цілісної віри до іншої. Селяни не чинили опір, тому що насильницькі дії здійснювалися не представниками пануючого класу, а своїми людьми, які вийшли з народу. виправдовуючи соціалістичну революцію у Росії, М.О.Бердяєв підкреслював, що у "революції завжди є потворна сторона".

Більшовики у Росії побудували деспотичну державу, яка панувала не тільки над тілом, але і над душею народу. Народ був поставлений у кріпацьку залежність від держави. Нечувана тиранія, яку представляв радянський устрій, підлягає моральному осуду. Даний комуністичний устрій уплинув на психологію народу. З'явилася молодь, яка розуміла завдання економічного розвитку країни як соціальне служіння вітчизні. Ентузіазм живився релігійною енергією. Коли вона вичерпається, на думку М.О.Бердяєва, виникне шкурництво. Людина розглядалась більшовиками як цеглина необхідна для побудови комуністичного суспільства. Релігійний характер комунізму робив його антихристиянським. Комунізм бажав стати релігією, яка йде на зміну християнству. Держава при комунізмі перетворилася у церкву. Найстрашніше у комунізмі те, що він суперечить християнській моралі, любові, жалості, співчуттю. Комуністичну партію більшовиків М.О.Бердяєв порівнює з атеїстичною сектою. Комунізм претендує на тоталітаризм. Але тоталітарним може бути лише царство Бога. Царство кесаря завжди часткове.

Усі теоретичні дискусії у радянській Росії відбувались під знаком боротьби ортодоксії з ересю. Відбувалось постійне викриття єретиків та їх переслідування. М.О.Бердяєв звертає увагу на те, що радянський устрій у процесі практичної діяльності зрозумів значення духовної сфе-

ри. На його переконання, радянська влада скоріше піде на реставрацію капіталізму, ніж допустить свободу совісті. Комунізм має християнські корні. Боротьба радянської влади з християнством відбувається до певної межі. Знищення християнства, на думку М.О.Бердяєва, приведе до того, що будівництво комунізму стане неможливим, бо ніхто не побажає нести жертви в ім'я суспільства.

Комунізм розглядає людину як засіб для створення нової організації суспільства. Звертаючись до майбутнього, комунізм залежить від минулого. М.О.Бердяєв вважає, що ненависть, яка є характерною ознакою комунізму, завжди спрямована на минуле. Людина, яка охоплена ненавистю, не здатна думати про майбутнє. Тільки любов має усі підстави повернути людину до майбутнього і стати джерелом творчості. У комуністів ненависть переважає над любов'ю. **Представники економічної науки, які є прихильниками капіталістичного способу виробництва, не здатні дати неупереджену оцінку марксизму.** Звинувачувати марксизм як цілісну світоглядну концепцію може лише християнство, якого не можна запідозрювати у захисті капіталістичного способу виробництва. "Монізм марксистської системи і є її головний дефект" [9].

М.О.Бердяєв вважає, що тип економічної людини – тип перехідний. Він не виключає у майбутньому нової мотивації праці. Для цього потрібна нова душевна структура людини, її духовне перевиховання. Комунізм не здатний це зробити, бо у нього не має для цього духовних сил. Дану місію М.О.Бердяєв відводить християнству, яке повинно захистити людину від поневолювання її старими космічними та новими технічними силами. Нова людина можлива, якщо вона буде представляти духовне суспільство. Відновлення ідеї **"нового християнства"** у ХХ ст. засвідчувало, що економічні теорії побудовані поза християнської ідеології, не мають майбутнього.

Безперечно, модель нового суспільства, яку запропонував М.О.Бердяєв, досить приваблива. Можна погодитися з ним, що духовна складова людини є визначальною у її природній суті. У той же час потрібно не випускати з виду, що духовність людини базується на матеріальній субстанції (душа і тіло пов'язані між собою). Ігнорування матеріальної основи існування людини позначиться на ролі економічної науки, яка втратить своє значення. Такий підхід означатиме одне – у новому суспільстві економічна наука не потрібна (цим можна пояснити відношення М.О.Бердяєва до розгляду економічних проблем). На наш погляд, для економічної науки дуже важливо встановити ступінь насичення мате-

ріальних потреб, бо саме тоді з'являється нова мотивація праці і людина здатна займатися виключно творчою діяльністю.

Незважаючи на цікаві ідеї, висунуті М.О.Бердяєвим у ранніх працях, не менш значущою можна вважати одну із останніх його праць **"Прорабство та свободу людини"** (1939), а також **"Царство Духу та царство Кесаря"** (1949) [10]. У даному дослідженні висловлюється думка про те, що "філософська система ніколи не буває закінченою та завершеною". До тих пір, поки не закінчилося життя на Землі, не може припинитись розвиток думки, а значить повинна розвиватися філософська система. Той, хто виступає за завершеність філософської системи, намагається, на думку М.О.Бердяєва, отримати виключне положення у наукових колах. Зникають підстави для розвитку науки. М.О.Бердяєв не може з цим погодитися. Він поряд з видатними російськими мислителями, такими як О.І.Герцен, Л.М.Толстой, Ф.М.Достоевський, високо цінує К.Маркса, особливо його ранні роботи, а також А.Шопенгауера та Е.Канта.

Сучасний суспільний устрій, на думку М.О.Бердяєва, слід вважати несправедливим, незалежно від того, який клас знаходиться при владі. Коли влада належала буржуазії, то вона захищала соціальну несправедливість. Пролетаріат, захопивши владу, здійснює наругу над особистістю, свободою, творчістю. І в першому і в другому випадку це викликає рішучий протест. До конкретної людини потрібно підходити не з класових, а із загальнолюдських позицій. Людина має право на життя і на володіння змістом життя.

Позитивно сприймаючи теоретичні проблеми марксизму, М.О.Бердяєва обурюють методи його будівництва у Росії. Звідси двояке ставлення до марксизму. З одного боку, є розуміння про необхідність зміни суспільного устрою, а з іншого – несприйняття **"тоталітарного марксизму"**. "Ніякі революції ніколи не любили свободу." Особливо непокоїть М.О.Бердяєва те, що висновки марксистів стають все більш упередженими. Правильними вважаються будь-які заходи, які виправдовують ціль, навіть якщо при цьому використовується відверта брехня.

М.О.Бердяєв відстоює значення загальнолюдських цінностей як ідеалу, який відкриває для усіх членів суспільства однакову істину. Істина нікому не служить, а їй служать. Він рішуче виступає проти одного з положень марксизму, за яким вважалося, що істину знає лише колектив, а особистість не здатна її пізнати. Це суперечить творчій, науковій діяльності, яка, як правило, персоніфікована. Стверджуючи, що у суперечці між особистістю та колективом правий завжди останній,

засвідчує, що до уваги беруться виключно кількісні параметри. Такий підхід відповідав ідеології більшовизму, а не реаліям життя.

Одна з ключових проблем 20-х рр. ХХ ст., яку досліджував М.О.Бердяєв, полягала у з'ясуванні впливу соціалістичної революції на матеріальне та духовне життя російського суспільства. Він звертає увагу на падіння духовності і намагається пояснити дане явище. На його переконання, це відбувається у силу об'єктивних обставин, бо революція піднімає на поверхню нові соціальні верстви, які раніше не допускались до управління суспільством. Рівень їхньої духовності був низьким, тому вони не здатні з повагою відноситись до духовних цінностей суспільства, які формувалися багатьма поколіннями людей.

Будівництво нового суспільного устрою у Росії не могло обійти проблему взаємовідносин між суспільством та людиною. Характер цих стосунків знаходиться під впливом оціночних суджень, які склались у конкретних історичних умовах. Знаходячись під впливом християнської ідеології, М.О.Бердяєв доводив, що найвищою історичною цінністю є цінність людини. Не має у світі вищої цінності, ніж людська особистість. **"Увесь світ ніщо порівняно з людською особистістю, з єдиним обличчям людини, з єдиною його долею"**.

Кожна людина за природою індивідуальна і неповторна. Живучи у суспільстві, люди доповнюють один одного, що дозволяє більш повно задовольняти потреби. Суспільство розглядається як цілісність, а індивід як частка цієї цілісності. У той же час людина є не тільки індивідом, а й особистістю. Вчення про особистість М.О.Бердяєв розглядає у межах християнського світогляду. Особистість не розчиняється у оточуючому світі і не може бути часткою цілого. Людина стає особистістю по духу. Духовне багатство є основою для формування особистості. Людина як особистість сама повинна себе створювати, займаючись творчістю. Як особистість людина не замінима та безсмертна. Становлення людини як особистості неможливо без свободи. Вільна особистість володіє усіма почуттями власної гідності. Особистість розглядається не як об'єкт, а як суб'єкт соціальних відносин. Це передбачає активну, а не пасивну роль людини у житті суспільства. За великим рахунком саме така людина стає творцем нового суспільного устрою.

Будучи членом суспільства, людина дотримується відповідних норм та правил співіснування. Відступаючи від них, людина може здійснити злочин, але вона за своєю природою не злочинець. Не встановивши глибини її провини, М.О.Бердяєв вважає, що не можна до неї відноситись

як до злочинця. Прощення відповідає християнській моралі. М.О.Бердяєв виступає за скасування смертної кари, за гуманізацію соціальних відносин.

Людина – істота суперечлива. У неї органічно поєднується рабство та свобода. Економічне рабство означає перетворення людини у річ. М.О.Бердяєв підтримує К.Маркса у тому, що не можна обожнювати речі, перетворюючи їх у фетиш. Якщо людина надає перевагу матеріальному перед духовним, вона залишається рабом. **"Рабство людини зростає по мірі зростання матеріальності"**. Погляди М.О.Бердяєва у цьому питанні відповідають поглядам Платона, який вважав, що для отримання свободи потрібно позбавитись усього матеріального. Існування рабства у суспільстві стає підставою для експлуатації людини людиною. Рабство визначає соціальне становище людей у об'єктивному світі. Цьому також сприяє ієрархічна будова суспільства, яка складається із керівників та підлеглих. Керівник стає паном, а підлеглий – рабом. За умов побудови нового суспільства раб не повинен прагнути зайняти посаду пана, бо при цьому експлуатація може зрости. **"Страшніше всього раб, який став паном"**. Мета раба повинна бути іншою. Він повинен прагнути стати вільним. М.О.Бердяєв підтримує ідею К.Маркса позбавитись ієрархії і побудувати однорідне суспільство, у якому усі будуть вільними та рівноправними. Рабство означає пасивність. Перемога над рабством сприяє творчій активності. Будуючи нове суспільство, люди повинні позбавитись рабської психології. Вільна людина ні перед ким не повинна згинатися. Вона здійснює самоуправління. Це знаходить відбиття у демократії, яка панує у суспільстві. **Прагнення до свободи – це показник величчя людини.** Свобода передбачає подолання опору.

Пан, незважаючи на своє становище у суспільстві, є теж рабом. Його мета досягти могутності. Дане бажання безмежне. Для утримання та зміцнення свого становища, пан застосовує насилля. Воно може бути як безпосереднім, так із допомогою грошей. На думку М.О.Бердяєва, до насилля вдаються у наслідок безсилля. Позбутися рабства можна завдяки розвитку духовності.

Стверджуючи, що джерелом рабства є буття, М.О.Бердяєв змушений був визнати існування елементів рабства й у духовній сфері. **"Міфи здатні поневолювати"**. Причиною рабства у духовній сфері, на його думку, є існування різних видів монополій. Так, прикладом рабства у науковій діяльності є монізм, який відстоюють представники марксизму. Це означає абсолютизацію метода дослідження, що обмежує

його можливості. Поступальний розвиток науки можливий тільки при існуванні плюралізму думок, підходів та методів дослідження.

М.О.Бердяєв намагається розвінчати міф, за яким вважалося, що людина це творіння суспільства. Виходило, що людина належить суспільству, яке розпоряджається її долею. Свободу вона здатна отримати лише від суспільства. На переконання М.О.Бердяєва, особистість не є частинкою суспільства. Не можна розглядати суспільство як організм, оскільки воно представляє собою організацію. Людина є організмом.

Виступаючи за пріоритет людського інтересу стосовно інтересу держави, М.О.Бердяєв по суті підтримав ідею анархістів про знищення держави як апарату насилля. За його переконанням, будь-яка держава бажає панувати над душами, над совістю та над думками людей. У кожній державі закладені імперські амбіції. Це означає, що вона прагне до глобального панування у світі. Комуністична держава теж має прояви імперіалізму, що несе загрозу іншим країнам. М.О.Бердяєв виступає з пропозицією обмежити діяльність держави, поставити її під контроль суспільства. Їй пропонується розширити економічні функції, що відповідало духу часу, і не торкатися духовного життя громадян. **"Держава існує для людини, а не людина для держави"**.

Свобода людини пов'язується із власністю. Це аксіома, яка не потребує доказів. Буржуа має власність, але вона не складає його особистість. Особистість не може залежати від власності. Власність повинна залежати від особистості, стати особистою власністю. Особиста власність є трудовою власністю. Якщо власність є гарантом свободи та незалежності людини, то усі люди повинні мати власність. Висновок, до якого прийшов М.О.Бердяєв суперечить марксизму, який заперечував існування приватної власності у новому суспільстві.

На відміну від марксизму, який пропонував змінити соціальну структуру суспільства, М.О.Бердяєв вважає, що потрібно змінити саму людину. Нова соціальна структура, на його погляд, не спроможна автоматично створити нову людину. Потрібно обмірковувати наслідки трансформації суспільства у Росії після революції і визначити, що робити з буржуа. На переконання М.О.Бердяєва, необхідно вести боротьбу з пануванням буржуазної ідеології, а не знищувати буржуа фізично. Революцію варто здійснювати не в ім'я суспільства, а в ім'я людини. У протилежному випадку, знищуючи стару тиранію, революція створить нову тиранію. Стара нерівність перетвориться у нову нерівність. Революція не має теперішнього. Вона звертається до минулого та майбутнього. Найбільш небезпечно те, що революція знищує право.

Трагедія революції у Росії полягає у тому, що нова людина так і не була створена. Рабство людини не вдалося подолати, змінилась лише його форма. Це означає, що революція не мала сенсу. Нове життя виявилось зовсім не таким, яким його уявляли революціонери. Потрібно відкинути ілюзію, що революція пориває із минулим і нове суспільство будується з чистого аркуша. Минуле з'явилося у новому обліку. Революція гріхозна, оскільки вона пов'язана із насильством. **Коли ворога немає, його вигадують.** Це дозволяє розширити межі революції, перетворюючи її на безперервний процес. Єдиний позитив революції – це досвід. "Революції завжди погано кінчаються".

Замість колективного соціалізму К.Маркса, М.О.Бердяєв висуває концепцію персоніфікованого соціалізму. Якщо колективний соціалізм – це рабство, то персоніфікований соціалізм – це суспільство вільних людей. Людина повинна цінувати свободу. Вона не повинна її віддавати за матеріальні речі і ставати рабом суспільства. Персоніфікований соціалізм надає усім матеріальні блага і свободу. Він не допускає перетворення людини у товар. У новому суспільстві диференціація має місце, але вона особистісна, а не соціально-класова. Безкласове суспільство – це не утопія. Класи повинні бути замінені професіями. В основі нового суспільства покладена ідея цілісної людини. Піднесення людини є у першу чергу духовним піднесенням. Матеріальне становище людей у новому суспільстві потрібно урівноважувати. При матеріальній рівності відмінності між людьми можуть бути виключно у духовній сфері. Соціалізація економіки повинна супроводжуватись індивідуалізацією людей. Найвища ступінь свободи знаходиться у духовній сфері. По мірі наближення до матеріального життя свобода людини обмежується. У економічній сфері свобода людей повинна бути однаковою, бо сильний буде кривдити слабого. Нове суспільство не перетворить життя людей у суцільне дозвілля. Неможна повністю звільнитись від праці, бо праця – це реальність людського життя.

Безумовно, модель персоніфікованого соціалізму М.О.Бердяєва суттєво відрізняється від колективістського соціалізму К.Маркса. К.Маркс прагне змінити суспільний устрій, ліквідувавши буржуазію як клас, а потім за допомогою суспільства виховати нову людину. **Колективна мораль, колективна відповідальність, колективна праця стають атрибутами нового суспільства.** Дана модель відповідала історичному розвитку суспільства, коли особистий інтерес підпорядковується інтересу громади. Єдина проблема, розв'язання якої не можна було передбачити, це створення нової людини. М.О.Бердяєв підійшов з іншої сторони, вважаючи, **що нове суспільство повинно складатися із особистостей.**

Щоб змінити суспільство, потрібно змінити людину. Причому люди отримують свободу завдяки розвитку духовної сфери, через спілкування з Богом. Але, незважаючи на створення у суспільстві умов для розвитку, не кожна людина здатна стати особистістю. Суспільство, яке складається із особистостей, це утопія як є утопією створення нової людини. До уваги не береться природна сутність людини, яка не змінюється протягом всієї історії людства. Не можна розглядати суспільство через призму власного досвіду, як не можна робити узагальнень на основі одиничних явищ.

Література

1. Бердяєв М.О. Философия неравенства. – М., 1990.
2. Бердяєв М.О. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990.
3. Там само, с. 13.
4. Там само, с. 83.
5. Там само, с. 80.
6. Там само, с. 96.
7. Там само, с. 103.
8. Там само, с. 103.
9. Там само, с. 152.
10. Бердяєв М.О. Царство Духа и царство Кесаря. – М., 1995.

Пахомова Т.М., Мошко В.В.

РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ ДР. ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Розвиток української суспільно-економічної думки у період кін. ХІХ – поч. ХХ ст. відзначається різноманітністю течій і напрямів, багатством економічних ідей та визначними здобутками, що не тільки піднесли її у ці роки на рівень світової, передусім західноєвропейської, економічної науки, а й вагомо збагатили останню.

Плідні економічні ідеї та наукові розробки того часу втілені у творчій спадщині вчених-економістів як Східної України, що входила до складу Російської імперії, так і західноукраїнських земель, які перебували у складі Австро-Угорщини. Наукові сили Східної України зосереджувалися переважно у Харківському, Київському та Одеському (Новоросійському) університетах, численних вищих учбових закладах, наукових товариствах. Багато вчених-економістів – вихідців з України працювали в наукових та учбових закладах Петербурга, Москви, інших міст Росії. Головними науковими центрами, до яких тяжіла українська інтелігенція на західноукраїнських землях, були Львівський та Чернівецький універ-

ситети, а також Наукове товариство ім. Шевченка у Львові.

Україна на той час не мала своєї державності, її суспільство було поділене між двома багатонаціональними імперіями. Природно, що в такій ситуації осередки економічної науки і в Східній Україні і на західно-українських землях, хоч і представляли собою нерозривну єдність як складові культури одного народу, водночас продовжували розвиватися у різних соціально-економічних і політичних умовах та сферах наукових впливів, відбиваючи їхні характерні риси й особливості.

Період від кін. XIX ст. і до жовтневих подій 1917 р., у межах Східної України, як і для Російської імперії в цілому, був насичений складними політичними та суспільно-економічними процесами, трагічними й величними подіями, що врешті-решт призвели до докорінної зміни усього суспільного життя. За цей період країна пережила промислову кризу (1893–1902) і грошову реформу (1895–1907), поразку у російсько-японській війні і революційні події 1905–1907 рр., скликання Державної думи та роки глухої реакції, реформу П.Столипіна, початок і розпал Першої світової війни, лютневу революцію та жовтневий переворот. Всі ці роки Росія, а в її складі й Україна, долаючи ще досить міцні пута наслідків кріпосництва, важко, але впевнено просувалися шляхом розвитку капіталістичних відносин у так званому другому ешелоні капіталістичних країн (Німеччина, ряд країн Центральної та Південної Європи та ін.).

У центрі передової економічної думки того часу знаходяться проблеми подолання відставання в економічному та суспільно-політичному розвитку країни від провідних капіталістичних держав Заходу, індустріалізації та впровадження здобутків технічного прогресу в усі галузі народного господарства, піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва, обмеження негативного впливу царської бюрократії на всі сторони суспільно-економічного життя країни. В Україні ці проблеми пов'язуються з питаннями національного самовизначення, зміцнення національних елементів в економіці, піднесення добробуту трудящих мас, і передусім селянства, яке становило понад 80 % населення, тощо. Програмними вимогами перших політичних партій, що зародилися на західноукраїнських землях у 90-і рр. XIX ст., а в Східній Україні у 1900-і рр., стають заходи, спрямовані на досягнення культурної та політичної автономії України.

Процеси переходу капіталізму в його монополістичну стадію, руйнування залишків та наслідків кріпосництва у сільському господарстві з одночасною його капіталізацією, швидка політизація суспільства та

різке загострення у ньому соціальних суперечностей в Україні ускладнювалися новим посиленням боротьби правлячої бюрократії царської Росії з будь-якими проявами руху української громадськості за національне самовизначення. Цей рух з розвитком капіталізму як об'єктивної передумови утворення націй і незалежних держав набував дедалі більшого політичного спрямування і значно активізувався у зв'язку з революційними подіями 1905–1907 рр. "Українська національна самосвідомість, – писав у статті "Українське питання і російське суспільство" (1915) академік В.Вернадський, – заявила себе в цей період національним представництвом у першій і другій Державних думках, від якого виходили вагомі й обґрунтовані заяви про потреби українського населення..." Такі заяви стосувалися народної школи, необхідності націоналізації середньої та вищої освіти, а також проведення реформ місцевого управління, економічних і соціальних відносин тощо. "Ці голоси, однак, вже не були почуті, – відзначав учений, – маючи на увазі розпуск царським урядом Думи та наступну політичну реакцію. – Настав новий період гонінь на український рух... Боротьба з прагненням іноземців до національного самовизначення стала одним із лозунгів столипінського управління, і до числа цих іноземців урядом недвозначно й свідомо включаються українці... Столипін оголошує боротьбу з українством державним завданням, що стоїть перед Росією з XVII століття...".

Таку ж позицію правлячі кола Росії займали і в питаннях економічного розвитку України. Глибокий аналіз витоків та результатів цієї економічної політики містять, зокрема, ґрунтовні праці видатних українських істориків О.Єфименко "Історія українського народу" (1922) та М.Яворського "Україна в епоху капіталізму. Вип. 3. В суперечках імперіалізму" (1925). За свідченням О.Єфименко, царський режим др. пол. XIX – поч. XX ст. накинув на Україну більший фінансовий тягар, ніж у старі часи Гетьманщини, продовжував стримувати розвиток обробної промисловості тощо. В результаті, відзначав М.Яворський, Україна залишалася переважно землеробською країною з досить однобічно розвиненою промисловістю, її розвиток відбувався переважно на базі широкого проникнення в Україну іноземного капіталу та зміцнення економічної сили національної буржуазії.

На поч. XX ст. стрімко розвиваються цукрова, гірничодобувна та деякі галузі металургійної промисловості, виробництво сільськогосподарських машин, зростає протяжність залізничних шляхів, капіталізується сільське господарство. Однак, як визнавав на той час В.І.Ленін у своїй праці "Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму", хоча таке

зростання продуктивних сил в Україні, як і в Польщі, Фінляндії, Ельзасі, відбувалося сильніше, швидше й самостійніше, ніж у колоніях чистого типу, проте "не інакше, як в умовах політичної підлеглості".

Природно, що в таких складних суспільно-політичних умовах економічна освіта і наука в Східній Україні продовжували розвиватися переважно в руслі загальноросійського її плину з характерними для останнього рисами. Відмінності були пов'язані з відносно більшим впливом західноєвропейської економічної науки, поглибленим дослідженням, у тому числі в історичному аспекті, соціально-економічного розвитку тих чи інших областей України, окремих галузей промисловості, особливостей розвитку сільського господарства, кооперації, діяльності місцевих господарських установ та громадських організацій тощо.

Що ж до спроб розглянути ці питання з точки зору можливості досягнення певної територіальної цілісності, раціонального розвитку національного господарства і т.п., то вони носили паліативний характер. В умовах Російської імперії, правлячі кола якої вважали Україну своєю окраїною – "півднем Росії", в межах тієї самодержавної політики, яку академік Вернадський визначав як політику "великоруського національного централізму", подібні спроби ні поширення, ні офіційного визнання дістати, звичайно, не могли. Крім того, потрібно мати на увазі, що великодержавна ідеологія була характерна і для більшості науковців того часу, представлених ученими різних національностей, у тому числі й багатьма українцями. Проте це не дає підстав применшувати вплив на розвиток економічної теорії в Україні праць таких відомих учених-економістів, як, наприклад, П.Струве, П.Мігулін, Д.Піхно, О.Білімович й ін.

Історію як російської, так і української економічної думки сьогодні не можна уявити без наукового доробку М.Тугана-Барановського, Є.Слуцького, П.Лященка, М.Коссовського, В.Левитського, В.Косинського, О.Миклашевського, М.Птухи, О.Русова та багатьох інших учених, котрих дала світу Україна. Водночас викладацька, наукова, громадська діяльність в Україні таких відомих учених, як П.Струве, С.Булгаков, М.Бердяєв, М.Соболев, В.Желєзнов, О.Челінцев, Б.Бруцкус і багато інших, як і передова російська економічна наука вказаного періоду в цілому, мали великий вплив на розвиток наукової економічної думки.

Сфера економічних досліджень того часу була надзвичайно широка. Почесне місце у науковій спадщині представників суспільно-економічної думки в Україні в цей період займають історико-економічні дослідження, глибокі наукові розробки проблем сільськогосподарської та промислової статистики, демографії, економіки аграрного виробництва, теорії і практики

сільськогосподарської кооперації, економіки промисловості, фінансів і кредиту тощо. Ці галузі економічного знання відзначені в Україні працями таких відомих науковців, як М.Бунге, Т.Рильський, К.Воблий, Р.Орженцький, В.Косинський, О.Анциферов, Л.Федорович, Є.Слуцький, О.Русов, М.Рклицький, В.Падалка, О.Шлікевич, В.Варзар, А.Бориневич, В.Левитський, П.Фомін та багато інших.

Чільне місце в наукових розробках учених-економістів займали проблеми монополій, економічної політики держави, імперіалізму, соціалізму та ін., пов'язані з переходом капіталізму у його монополістичну стадію. Глибокі дослідження нових явищ у суспільно-економічному житті породжують багату літературу з цих проблем. Створюються нові курси, які вводилися на поч. ХХ ст. у вищих навчальних закладах – економічної політики (торгової, фінансової та ін.), державного господарства (державного бюджету, його джерел, доходів і їх розподілу), вчення про капіталістичні монополії, курси з економіки окремих галузей господарства тощо. Вагомий внесок у цю роботу був зроблений і українськими економістами. Так, автор першої в Росії праці про монополії (Торгово-промислові страйки. – 1885) професор Київського університету Д.Піхно розробив і читав курс про капіталістичні монополії. У розробці курсу "Синдикати й трести" разом з І.Гольдштейном, П.Струве, М.Назаревським і іншими брав участь професор Харківського університету П.Фомін. Глибоке висвітлення питань державного господарства в контексті розвитку загальної економічної теорії, теорії фінансів тощо здійснив у відповідному курсі П.Мігулін. Докладний аналіз монополій та пов'язаних з їхнім розвитком нових соціально-економічних явищ був зроблений у ці роки у працях М.Тугана-Барановського, В.Желєзнава, М.Бернацького, А.Антоновича, Л.Федоровича й ін.

Особливо вагомі здобутки, що визначали собою характер і загальний рівень розвитку економічної думки в Україні у різних її відгалуженнях, були пов'язані з розвитком теоретичної, тобто політичної економії. Досягнення у цій галузі знань багатьох українських учених, а також учених, що працювали у той час в Україні, не втратили свого наукового значення і сьогодні. Деякі з них увійшли і до скарбниці світової економічної культури. Тільки спираючись на вивчення і глибоке розуміння цієї теоретичної бази, можна дати об'єктивну оцінку поглядам на спеціальні та конкретні економічні проблеми, які хвилювали наукову громадськість в зазначений період і розроблялися у працях тих чи інших учених.

У сучасній російській та українській вітчизняній історико-економічній літературі до останнього часу творчість більшості визначних учених-

економістів, що працювали наприкінці XIX – поч. XX ст., оцінювалася в цілому негативно, а сам період розглядався як кризовий для всіх шкіл і напрямів суспільно-економічної думки, за винятком марксистського.

Досить однозначні оцінки наукової економічної спадщини кін. XIX – поч. XX ст. пов'язані передусім з граничною ідеологізацією та політизацією вітчизняного суспільствознавства в цілому та історії економічної думки зокрема. Саме через це абсолютна більшість учених-економістів тієї доби – представників різних суспільних течій та політекономічних шкіл – віднесені до поміщицького, буржуазного або дрібнобуржуазного напрямів суспільно-економічної думки і проголошені тією чи іншою мірою апологетами буржуазно-поміщицького ладу.

Кризове ж становище немарксистської економічної теорії радянські науковці пов'язували або з переходом її представників з позицій "наукової" на позиції "вульгарної" політичної економії", до якої були віднесені всі без винятку школи, або з так званою загальною кризою капіталізму. У другому випадку початок кризи немарксистської політичної економії з поч. XX ст. переносився до часів Першої світової війни та жовтневого перевороту.

Повертаючись сьогодні до багатой спадщини, що залишили нам провідні вчені тієї доби, варто передусім розібратися у характері того кризового становища, в яке дійсно потрапила політико-економічна наука в Росії та Україні наприкінці XIX – поч. XX ст., у причинах і наслідках цієї кризи, а також визначити реальний внесок у розвиток вітчизняної і світової економічної теорії представників як марксистської, так і немарксистської течії, зіставити їх із здобутками й рівнем тогочасної і сучасної економічної науки. Передусім потрібно з'ясувати ті методологічні і теоретичні засади, на базі яких формувалася наукова економічна думка в Україні наприкінці XIX ст., якісні зміни, що відбулися в них і визначили основні течії подальшого розвитку економічної теорії.

Неоцінним джерелом для вивчення цих питань є ціла низка глибоких досліджень, зокрема українських економістів, з проблем історії економічних учень, що з'являються в цей період. Зважаючи на їх велике історико-економічне, пізнавальне та наукове значення, наведемо деякі з тих праць, які допоможуть розібратися і в особливостях формування основних політико-економічних напрямів та шкіл в Україні.

Насамперед це монографія М.Бунге "Очерки политико-экономической литературы" (СПб., 1895), написана на базі дослідження близько шести з половиною тисяч джерел; надзвичайно цікаві і глибокі розвідки з історії економічних учень та соціалізму М.Тугана-Барановського:

"Современный социализм в своем историческом развитии" (СПб., 1906), "Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма" (СПб., 1906) та ін.; праці В.Желєзнова "Очерки политической экономии" (М., 1902) та "Главные направления в разработке теории заработной платы" (К., 1904); монографія В.Левитського "История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта", видана у Харкові у 1907 та 1914 рр.; відомий курс з історії економічних учень, що неодноразово перевидавався, П.Ляценка та його ж "Очерки аграрной эволюции России" в двох томах (СПб., 1908–1913); дослідження О.Миклашевського "История политической экономии. Философские, исторические и теоретические начала экономии XIX в." (Юрьев, 1909); С.Булгакова "История экономических учений" (М., 1910) та "История социальных учений в XIX веке" (М., 1913); О.Русова "Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии" (К., 1914); К.Воблого "Начальный курс политической экономии. История, теория, финансы" (К., 1918) та ряд ін.

Ці й інші праці відбивають той напружений пошук науковців у галузі політекономічної теорії, який здійснювався на базі переосмислення світового та вітчизняного досвіду її розвитку, зіставлення різних методологічних та теоретичних підходів, виявлення їх залежності від конкретно історичних умов та пошуку загальних закономірностей цього процесу в цілому, а також у межах окремих шкіл та галузей наукового знання. Дослідження згаданих учених свідчать, що напрями і течії політико-економічної теорії в Росії та Україні в зазначений період формуються в напрямі тих основних політико-економічних шкіл, які склалися та розвивалися на Заході у др. пол. XIX ст. Для того щоб краще зрозуміти характер цього процесу, його своєрідні риси та закономірності, нагадаємо про ці школи, звертаючись, за можливістю, до їх оцінок українськими ученими-економістами.

Характеризуючи основні напрями розвитку економічної теорії, видатний український учений-економіст М.Туган-Барановський вважав основною визначальною рисою їх формування зміну загального плину суспільно-економічної думки. Увага економістів, зазначав він у "Очерках из новейшей истории политической экономии и социализма", дедалі більше переноситься у бік соціальних явищ, породжуваних капіталізмом, на розв'язання питання "про причини стійкої бідності серед зростаючого багатства", яке, на думку М.Тугана-Барановського, своєю значущістю переважало всі інші питання, поставлені капіталістичним ладом економічній науці. Саме відповідаючи на це питання, вважав учений, політична економія і розпалася на три основні напрями, представлені, поперше, захисниками нерегульованого товарно-господарського ладу, по-

друге, прихильниками ідей соціалізму як антиподу першого, що у всіх відношеннях має бути повною протилежністю товарному господарству; і, нарешті, представниками третього напрямку, які вважають необхідним, за словами М.Тугана-Барановського, зберегти товарно-господарський лад, пом'якшивши водночас шляхом посилення державного втручання в інтересах слабих різкість класових антагонізмів.

Перший з визначених ученим напрямів був представлений, як відомо, класичною політичною економією, на зміну якій прийшла так звана австрійська школа, започаткована в 70-і рр. XIX ст. К.Менгером і, незалежно від нього, в Англії У.Джевонсом та у Швейцарії Л.Вальрасом і розвинена у працях Ф.Візера, Є.Бем-Баверка, послідовників математичної школи – В.Парето та ін. Сприймавши від класиків визнання загальних економічних законів та абстрактно-дедуктивний метод дослідження економічних явищ, цей напрям водночас означав певне цільове переорієнтування економічної теорії: від визначення законів, які управляють розподілом продукту між основними класами суспільства (землевласниками, капіталістами та робітниками), у чому вбачали основне завдання політичної економії її класики, до поглибленого вивчення процесів функціонування капіталістичної економіки, її структурних елементів, механізмів їхньої взаємодії з метою раціонального використання ресурсів.

Основна ідея маржиналізму, тобто першого напрямку, полягала у вивченні закономірностей оптимального режиму функціонування підприємства (фірми) в умовах системи вільної конкуренції, визначенні принципів економічної рівноваги такої системи. Центральними для цього напрямку були проблеми, пов'язані з функціонуванням ринку, його закономірностями та ефективним розподілом ресурсів. Звичайно, ці завдання не могли бути здійснені на методологічних засадах класичної школи з її абсолютизацією ролі капіталістичного нагромадження та прибутку в забезпеченні зростання виробництва, трудової субстанції цінності, яка фактично протиставлялася результатам ринкових процесів тощо. Виникла необхідність перегляду предмета політичної економії, її вихідних понять і принципів. Формування нових уявлень у цій галузі і започаткувала австрійська школа та її математичне відгалуження.

Представники цього напрямку протиставили теорії трудової цінності класиків власну суб'єктивно-психологічну теорію цінності. Остання ґрунтувалася на повному запереченні суспільно необхідних витрат праці як єдиної субстанції цінності, пояснювала цінність речей (благ) виключно їх граничною корисністю, тобто абсолютизували суб'єктивно-психологічний момент і примат споживання над виробництвом. Каузально-генетичному

підходу до вивчення економічних явищ учені австрійської та математичної шкіл протиставили функціональний принцип дослідження, який і став методологічною основою теорії рівноваги – вихідної засади цих шкіл. Вони прагнули перетворити політичну економію у "чисту" економічну теорію, вільну від впливу ідеології, відмежувати її від соціальних та конкретно-економічних наук.

Що стосується другого, визначеного М.Туганом-Барановським як соціалістичного, напряму економічної теорії, то він був представлений передусім теорією К.Маркса, яку взяли на озброєння так звані ортодоксальні марксистичні, її методологічні засади найповніше висвітлені у вітчизняній економічній літературі і добре відомі. Зазначимо тільки, що марксизм, ґрунтуючи свою економічну теорію на методологічних засадах та абстрактно дедуктивному методі класичної політичної економії, разом із тим протиставив поясненню класиками економічних явищ природними, позаісторичними причинами, тобто загальноекономічними законами, своє історичне їх бачення.

Суть розуміння змісту й завдань політичної економії марксизмом впливала з трактування економічних явищ, як вираження суспільних відносин людей, що виникають у процесі виробництва незалежно від їх господарської волі і визначають відносини у сфері обміну і розподілу; тобто економічних явищ як абстрактних понять суспільного устрою. Соціальну обумовленість зв'язків і закономірностей економічних явищ марксизм розглядає як об'єктивну їх засаду, на протигагу індивідуалістичному (у класиків), суб'єктивно-психологічному (психологічна, австрійська та математична школи) їх поясненню.

Відповідно і метод дослідження виходить з причинного визначення цих закономірностей як історично минутих, обумовлених суспільно-економічними відносинами на тому чи іншому етапі їх розвитку. Суспільно-обумовлене виробництво, або суспільний спосіб виробництва, виступає вихідним пунктом пояснення причинних залежностей та соціально-економічних закономірностей у всій їх складності і визначає собою принцип методологічного монізму – зведення причин, що діють в економічному житті, до однієї основної. Всі основні категорії політичної економії виводяться з відношення лише двох суспільних класів – робітників і капіталістів. Дане відношення визначене як головне у системі суспільних відносин. На цій базі і розробляється марксистська концепція закону розвитку та революційного знищення капіталізму.

І, нарешті, в руслі третього напряму, виділеного М.Туганом-Барановським як такого, що базувався на ідеї поєднання приватної власності та

підприємництва з державним регулюванням, формується німецька школа, розвиваються в останній третині XIX ст. різні її течії – історико-етична (Г.Шмоллер і ін.) та соціально-політична (Л.Брентано та ін.). Абстрактно-дедуктивному методу класиків ця школа протиставила описово-емпіричний підхід у дослідженні економічних явищ, суб'єктивне пояснення економічних категорій, заперечення будь-яких економічних законів, трактування політичної економії як "національної економії" тощо. За висловом М.Тугана-Барановського, зневажливе ставлення представників цієї школи до теоретичної економії взагалі призвело "не до перетворення економічної теорії..., а до тимчасового охолодження інтересу до економічної теорії або навіть до повного заперечення її".

Недоліки суто емпіричного вивчення явищ економічного життя, відмову, по суті, від економічної теорії, визнання різних теорій для різних історичних періодів, народів та правових установ і взаємовідносин, що склалися, відзначав і відомий український учений К.Воблий. У рецензії, опублікованій у 1907 р. (Журнал Міністерства народного образования) на книгу Г.Шмоллера він писав про жалюгідність тієї науки, яка вважає себе безсилою охопити економічне життя в цілому, причину ж відсутності єдиної теорії вбачав у недосконалості її розвитку на той час. Аналогічні думки висловлювали й інші вчені-економісти. Так, О.Миклашевський – відомий дослідник історії економічних учень, відзначаючи у згаданій вище праці з історії політичної економії особливо великий вплив соціально-політичного напрямку, вважав, що більшість його представників та прихильників далі звичайної соціальної політики не йшли і нічого не зробили для розвитку власне теоретичних засад політичної економії.

Ці основні напрями політичної економії та відповідні їм школи виникали як альтернативні (історична школа заперечувала засади класичної, австрійська школа виникла як реакція на теоретичну безплідність історичної тощо) і розвивалися у конфронтації одна до одної, а всі разом – до марксизму з його інтерпретацією засад класичної школи та політичною доктриною. Однак необхідно підкреслити, що з часом основна тенденція у розвитку цього процесу змінюється.

Бурхливі дискусії 70-х рр. XIX ст. між "австрійцями" та представниками історичної школи про переваги абстрактно-дедуктивного чи емпіричного методів дослідження призвели до взаємного визнання доцільності використання економічною теорією методу як індукції, так і дедукції. Прагнення подолати однобічність моністичного пояснення всіх економічних явищ або ж виключно з позицій класичної теорії трудової цінності

чи теорії граничної корисності австрійської школи дали поштовх до поглиблення теоретичних засад останньої американською школою на чолі з Дж.Кларком ("теорія граничної продуктивності капіталу" та ін.), а також англійською на чолі з А.Маршаллом. Праці А.Маршалла, який запропонував власне розв'язання проблеми цін на основі поєднання теорії граничної корисності з елементами теорії трудової цінності Д.Рікардо (в частині інтерпретації витрат виробництва), започаткували у 90-і рр. XIX ст. неокласичний напрям теоретичної економії, який мав надзвичайно великий вплив на її подальший розвиток.

У свою чергу, соціальна школа політичної економії, що розвинулася в Німеччині в 90-і рр. XIX ст. (Р.Штаммлер, К.Діль, А.Аммон й ін.) на базі нової історичної школи, почала широко використовувати теоретичні засади маргіналізму, його категоріальний апарат тощо, прагнучи поєднати їх застосування з вивченням соціально-правового, етичного аспекту ринкових відносин, проблеми розподілу та ін. Щодо представників маргінальної школи та неокласицизму, то, зберігаючи методологічну основу підходу – аналіз ринкових відносин в умовах вільної конкуренції, вони не тільки визнають необхідність і доцільність соціальних реформ та певного державного регулювання економіки, а й намагаються обґрунтувати їх напрями, межі, ступінь економічної доцільності тощо.

"Життя йшло всупереч науці, – писав з цього приводу М.Туган-Барановський, – і наука пішла на поступки... захисників ніким не регульованого, зовсім вільного товарного господарства залишилось зовсім мало... Вивчення законів вільної гри економічних сил – у чому й полягає найважливіший зміст політичної економії – призвело до визнання необхідності планомірного регулювання цієї гри суспільною владою".

Значно посилюється наприкінці 90-х рр. XIX ст. – поч. XX ст. і критичний струмінь в оцінці теоретичних методологічних засад марксизму. На цей час досвід таких провідних капіталістичних країн, як Англія і США, де капіталізм розвивався на власній основі, а також таких, як Німеччина та Росія, де він міцнів під егідою протекціоністської політики імперських держав, дедалі переконливіше свідчив, що не справджувалися ні висновки класиків буржуазної політичної економії щодо можливостей автоматичного саморозвитку капіталізму та меж такого розвитку, ні прогнози основоположників марксизму щодо його загибелі. Відносно цих прогнозів Ф.Енгельс у 1895 р. визнав, що замість революції соціальної, на яку очікували вони з К.Марксом, відбулася революція економічна, що охопила весь Європейський континент, уперше дійсно ствердила у

Франції, Австрії, Угорщині, Польщі і нещодавно в Росії крупну промисловість, перетворила Німеччину на першокласну промислову країну, – і все це на капіталістичній основі. Звичайно, цей висновок Енгельс ніякою мірою не поширював на теоретичні засади марксизму та його соціально-політичну спрямованість.

Проте в соціал-демократичному русі відбувається розкол саме на основі переосмислення марксистської економічної і політичної доктрини. На Заході, зокрема в Німеччині, у соціал-демократичному середовищі вже наприкінці 90-х рр. XIX ст. сформувалися два основні напрями. Перший з них, за визначенням видатного, всесвітньо відомого вченого-економіста, спеціаліста з аграрних проблем, історії економічних учень та народного господарства П.Лященка, був "більш ортодоксальний" у теорії, спрямований до розвитку й поглиблення доктрини марксизму відповідно до нової епохи у розвитку капіталізму та нового його етапу – імперіалізму. Разом з тим його представники були більш "лівими" у практичній політиці, прагнучи до здійснення революційних лозунгів марксизму. Прихильники другого напрямку – напрямку "політичного реформізму" – і в теорії висували ідею "перегляду", ревізії всіх теоретичних передумов марксизму.

До першого напрямку П.Лященко відносив, поряд з творами К.Каутського, праці К.Лібкнехта, А.Бebelя, Р.Гільфердінга, Р.Люксембург. Найпошлідовнішими виразниками ідей другого, реформістського, напрямку П.Лященко справедливо вважав Е.Бернштейна та Е.Давіда. Проте, поділяючи значною мірою погляди ортодоксальних марксистів, він у своїй "Історії економічних учень" оцінював позицію цих "ревізіоністів" як "пряме вбивство теоретичної марксистської думки", яка "пішла у них назад, дійшовши у теорії до "граничної корисності", в соціально-політичних переконаннях – до Сисмонді, на практиці – до повної відмови від тактики непримиренного марксизму".

Дійсно, у своїх останніх і, як свідчить подальша світова практика суспільного розвитку, далекоглядних передбаченнях Е.Бернштейн, Е.Давід, Ф.Герц та інші теоретики цього напрямку виходили з найновіших досягнень економічної теорії того часу і підтверджували їх переглядом та аргументованою критикою теоретичних засад і політичних висновків марксизму. Вони доводили обмеженість марксистського діалектико-матеріалістичного методу аналізу суспільних явищ, наукову доцільність використання як класичної теорії трудової цінності, так і теорії граничної корисності, заперечували марксистське вчення про загальний закон капіталістичного нагромадження, відносне та абсолютне погіршення становища пролета-

ріату, кінцеве розшарування селянства на крупну буржуазію і пролетаріат та загибель селянства як класу тощо. На цій основі давалася критика теорії "наукового соціалізму", марксистської програми соціалістичної революції, диктатури пролетаріату та будівництва нового суспільства. Поряд з цим розвивалася теза про поступове визрівання нових соціально-економічних відносин у надрах капіталізму в міру його зрілості, про можливість мирного переростання капіталізму на його вищих стадіях у соціалізм.

Подібні позиції не могли не викликати гострої непримиренної критики з боку ортодоксальних марксистів на чолі з К.Каутським на Заході та Г.Плехановим, а згодом і В.Леніним – у Росії. Проте у сферу впливу ідей нового напрямку поступово втягнута абсолютна більшість теоретиків соціал-демократичного руху, в тому числі такий ортодокс марксизму, як К.Каутський.

Таким чином, зміни у тенденціях розвитку політико-економічного знання, що виявилися у пошуку консенсусу різних його напрямів та відповідних політ-економічних шкіл одночасно з розвитком їхньої власної методологічної та теоретичної бази, були пов'язані передусім із змінами в суспільно-економічній дійсності. Нові явища, породжувані в ній капіталізмом на його монополістичній стадії, вели до якісних перетворень у всіх соціально-економічних структурах західних країн, значно змінювали і ускладнювали характер функціонування економіки і настійно вимагали суттєвої перебудови політичної економії у різних її напрямках, адаптації її до нових умов і завдань. Саме з цим і була пов'язана та своєрідна криза, яку переживала політична економія на Заході у другій половині XIX ст.

Аналогічні процеси, хоч і дещо пізніше, протікали і в економічній теорії в Україні. Як було показано вище, в останній третині XIX ст. її розвиток тут відбувався у сфері впливу та самобутньої інтерпретації на власному суспільно-економічному ґрунті класичної школи політичної економії, західноєвропейських та російських соціалістичних учень, у тому числі й марксизму; плідний розвиток психологічного напрямку (київська психологічна школа) готував ґрунт для наступного розвитку його маргінального та математичного відгалужень тощо. На відміну від Заходу, в Україні ще в 90-х рр. XIX ст. зберігається досить відчутний вплив концептуальних положень класичної школи, маргіналізм тільки починає формуватися у самостійний напрям, надзвичайно популярним у наукових економічних колах залишається економічна теорія марксизму.

На цей час, відзначав М.Туган-Барановський, "теорія цінності Маркса" була покладена в основу "більшої частини наших курсів політичної еко-

номії", найкращим з яких він вважав курс О.Чупрова і цікавим у теоретичному відношенні – курс О.Скворцова. На той факт, що "ні один солідний підручник з політичної економії не може обминути цього вчення Маркса, вчення, що ввійшло у кров і плоть цієї науки", як писав Н.Рашковський у післямові до книги Г.Гросса "Научная сторона экономической системы Карла Маркса" (1890), вказувало багато вчених того часу. Саме марксизм, справедливо зауважував учень М.Тугана-Барановського, видатний учений-економіст М.Кондратьєв у спогадах про свого вчителя (Михаил Иванович Туган-Барановский. Пг., 1923), визначив початок розвитку нової, порівняно з народницькою, системи світогляду та нових методів аналізу суспільних явищ.

Проте вже на рубежі 90-х рр. XIX ст. – поч. XX ст. більшість учених-економістів приходять до висновку про кризове становище у політичній економії, про те, що жодна з існуючих шкіл не має достатньої теоретичної та методологічної бази для глибокого дослідження, пояснення та прогнозування нових економічних процесів і явищ. "Вся стрункість і логічність попередніх теоретичних побудов зруйнована, – писав у своїй праці "Обмен и экономическая политика" (1904) один з прихильників класичної школи О.Миклашевський. – ... іноді уявляється, що саме існування політичної економії як теоретичної науки більше недопустиме".

Відбувається інтенсивний процес зміни усієї системи уявлень і понять, що склалися в економічній теорії в домонополістичний період. Передусім це стосувалося концепції вільної нічим не обмеженої конкуренції як основного засобу забезпечення безперервного саморозвитку капіталістичної економіки. Вважаючи, що на основі цього принципу не можна забезпечити ні економічну стабільність, ні розв'язання складних суспільних суперечностей і катаклізмів, Б.Кистяківський – один з численних прихильників марксизму в Україні, відомий у 90-і рр. XIX ст. діяч українського культурницького руху, який на цей час під впливом П.Струве переходить у лави прихильників конституціоналізму і критиків марксизму, у 1897 р. у статті "Аграрии в Германии" писав: "Виявилось, що індивідуальна свобода в економічному житті призводить до пригноблення слабого сильним, до експлуатації праці неміщого і в кінцевому підсумку до соціального поневолення". П.Струве у найбільш ґрунтовній своїй праці "Хозяйство и цена. Критические исследования по теории и истории хозяйственной жизни" (1913, ч. 1; 1916, ч. 2) проголосив ідею класиків про природну закономірність суспільного життя буржуазною апологією, яка дискредитувала себе і потерпіла повне фіаско.

Дедалі менше залишається прибічників трудової теорії цінності як у її

класичному варіанті (А.Сміт, Д.Рікардо), так і особливо у марксистській інтерпретації. Дедалі більшої популярності набувають концептуальні засади суб'єктивно-психологічного напрямку, теорій попиту і пропозиції, рівноваги, факторів виробництва тощо. Ведеться напружений пошук якісно нових підходів до пізнання та аналізу економічної дійсності, плідно використовуються, одержують самостійну інтерпретацію і в цілому ряді випадків перспективний розвиток останні на той час здобутки різних шкіл і напрямів.

Великої популярності набуває соціальний напрям політичної економії, інтенсивно розвивається маргіналізм та неокласичний напрям, здобутки якого плідно використовуються російською та українською математичною школою. У руслі цих процесів відбувається аналіз та перегляд з багатьох позицій і економічної теорії марксизму, відношення до якого вже в перше десятиліття ХХ ст. відчутно змінюється. Абсолютна більшість учених-економістів в Україні, які тією чи іншою мірою поділяли окремі положення економічної теорії марксизму або прихильно ставилися до цього вчення, дедалі більше відходять від марксизму, сприйнявши філософські засади, теоретичні й методологічні надбання новітніх на той час політико-економічних шкіл, що розвивалися в руслі неокласицизму та інституціоналізму.

Література

1. Корнійчук Л.Я. Історія економічних вчень. – К., 1999.
2. История экономических учений. – М., 1983.
3. Юхименко П.І., Леоненко П.М. Історія економічних вчень. – К., 2000.
4. Нестеренко О.П. Історія економічних вчень. – К.: МАУП, 2000.
5. Ядгаров Я.С. История экономических учений. – М., 1996, 1998.
6. Історія економічних вчень: Навчально-методичний посібник. – К.: КНЕУ, 2002.
7. Білоконенко О.В. Історія економічних вчень. – К.: Європейський університет, 2001.
8. Лісовицький В.М. Історія економічних вчень. – К.: ЦУЛ, 2004.

Петренко А.Г.

М.Х.БУНГЕ – ПЕДАГОГ, УЧЕНИЙ, ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ

*"Тільки вільний громадянин
має Батьківщину, а раб або
кріпак мають лише батьківщину
тобто місце, де народився..."*
Бунге М.Х.

На тихій подільській Нікольсько-Притиській вулиці у Києві стоїть скромний будиночок найдавнішої приватної аптеки міста, заснованого 1728 р., першим власником якого був представник великої, за тих часів, німецької діаспори, виходець зі Східної Пруссії – Георг-Фрідріх Бунге. Йому випало стати родоначальником унікальної плеяди видатних киян: учених, натуралістів, мандрівників, громадських діячів.

Серед представників цієї династії почесне місце займає онук аптекаря, економіст, правознавець, професор і державний діяч, Микола Християнович Бунге. Народився він у Києві 11 листопада 1823 р. у сім'ї відомого лікаря-епідеміолога Християна Георгійовича Бунге. Хрещений у лютеранській церкві святої Катерини, яку заснував його дід Георг-Фрідріх Бунге.

Змалку Миколу Бунге відзначали високий інтелект, чудова пам'ять, працездатність, знання мов. Отримавши якісну домашню освіту, він у 1836 р. вступив до Київської першої гімназії, яку закінчив із золотою медаллю.

У 1841 р. М.Х.Бунге вступив на юридичний факультет Імператорського університету Св. Володимира в Києві, який блискуче закінчує в 1845 р., отримавши ступінь кандидата правознавства. Саме в студентські роки у Миколи Бунге пробудився інтерес до політичної економії. Значною мірою це відбулося завдяки дружбі з випускником університету Іваном Васильовичем Вернадським, який згодом став професором політичної економії та статистики університету Св. Володимира.

Після закінчення університету в кінці жовтня 1845 р. М.Х.Бунге було направлено на роботу до юридичного Ліцею князя Безбородька в Ніжині, де упродовж 1845–1850 рр. на кафедрі законів казенного управління він здійснював педагогічну діяльність. Молодий викладач залишив у Ніжинському ліцеї яскравий слід своїм викладанням. Поза межами встановленої програми читав лекції з політичної економії та статистики, які викликали жвавий інтерес студентства. Навколо М.Бунге утворився гурток прогресивної молоді, яку об'єднували неприйняття деспотизму, корупції, кріпосницького свавілля, придушення суспільної ініціативи [7, с. 227].

У 1847 р. М.Х.Бунге захистив магістерську дисертацію на тему "Дослідження начал торгового законодавства Петра Великого". Він був за-

тверджений професором ліцею. У цьому ж році він розпочав дослідження з теорії кредиту.

У 1850 р. М.Бунге успішно захистивши докторську дисертацію на тему "Теорія кредиту", був затверджений у званні професора Київського університету Св. Володимира, де читав лекції з політичної економіки та поліцейського (адміністративного) права.

За клопотанням Миколи Пирогова, який був на той час попечителем Київського навчального округу, Миколу Християновича призначили ректором Київського університету Св. Володимира. Цю посаду він обіймав протягом 1850–1880 рр. За три десятиліття педагогічної діяльності в Київському університеті М.Бунге читав розроблені ним самим оригінальні курси лекцій з політичної економії, адміністративного права, статистики. Як оратор він не вражав емоційністю та вишуканістю мови, але його стислі та зрозумілі лекції залишали у пам'яті слухача всю суть цього вчення. Як лектор він був надзвичайно аналітичний, чіткий, послідовний у викладанні матеріалу. Його відрізняла гаряча любов до науки, досвідченість, високі просвітницькі ідеї, любов і повага до студентської молоді, вміння відчувати у неї все здібне, талановите. Тому молодь жодним предметом не цікавилася так, як предметами, які викладав М.Х.Бунге.

Ці якості були поціновані у той спосіб, що йому була довірена економічна освіта осіб царської сім'ї [7, с. 246–247].

З-під його пера вийшли такі праці: "Курс статистики" (1870), "Основания политической экономии" (1870), "Банковые законы и банковая политика" (1874), "О восстановлении металлического обращения в России" (1877).

Крім науково-педагогічної діяльності М.Бунге, за сумісництвом був призначений управляючим Київською конторою Державного банку і вивів її із збиткового стану. За його ініціативи було засновано Київське міське товариство взаємного кредитування та перший у Росії провінціальний акціонерний банк – Київський приватний банк, а також Біржове товариство. При цьому сам М.Бунге не мав з цього ніякого зиску.

Авторитет Бунге як ученого-економіста був настільки високий, що молодий імператор Олександр II включив його до складу комісії з підготовки селянської реформи 1861 р. Мало кому відомо, що в підготовку закону про скасування кріпосного права вагомий внесок уніс професор із Києва. Він брав участь у розробці системи викупних платежів селян за землю, активно сприяв їх зменшенню, заснував у Петербурзі перший селянський Банк, що видавав селянам позички для викупу в поміщиків земельних ділянок із розрахунку 6% річних.

Бунге доводив, що розквіт сільського господарства залежить від державної підтримки найпрацьовитіших та ініціативних селян, які ведуть господарство фермерськими методами. За його рекомендацією Селянський банк підсилив кредитну підтримку заможного селянства, питома вага якого серед сільського населення після 1861 року неухильно зросла й становила на поч. 90-х рр. XIX ст. 30%.

Ідея надійної державної підтримки вітчизняного фермера й нині звучить актуально. Проте складається враження, що економісти сучасної України ніколи й не чули про ідеї Миколи Бунге, ім'я якого канадський історик українського походження професор Йоркського університету в Торонто Орест Субтельний назвав в одному ряду з такими світочами української науки того часу, як Ілля Мечников, Володимир Антонович, Михайло Грушевський.

1880 р. імператор Олександр II запрошує М.Бунге в Петербург на пост міністра фінансів Російської імперії, до якої тоді входила велика частина українських земель. Микола Бунге взявся за оздоровлення її економіки, підірваною Кримською й Турецькою війнами. Державницька діяльність М.Х.Бунге мала визначальну роль у розробці та реалізації фінансово-кредитної реформи 80–90-х рр. XIX ст., а також у реформуванні грошової системи.

Свою діяльність на посту міністра фінансів він розпочав із рішучої підтримки вітчизняного товаровиробника. Вперше в історії вітчизняної економіки вдалися до запровадження системи помірковано високих мит на імпортовані товари. У 1881–1884 рр. мито Російської імперії становило 19%, 1887 р. – 28% I, нарешті, у 1891–1900 рр. – 33%. Звичайно, за таких тарифів ціни на промислові товари на внутрішньому ринку були значно вищими, ніж на світовому, але зі зміцненням вітчизняної промисловості вони неухильно знижувалися.

Гарантією та основою розвитку вітчизняної економіки М.Бунге вважав карбованець, який був забезпечений золотом і вільно обмінювався на золоту монету. Бунге багато сил віддав підготовці грошової реформи, яку йому не випало реалізувати, а здійснив її його наступник і послідовник Сергій Юлійович Вітте вже після смерті вченого [7, с. 151].

Протекціоністська політика, яку відстоював Бунге, повернула країні втрачені після Кримської війни економічні позиції. В таких галузях як військове суднобудування, цукрова промисловість Російська імперія не мала собі рівних. Величезне значення М.Бунге приділяв проблемі розвитку залізниць, зростанню хлібного експорту, а також необхідності освоєння природних багатств Сибіру та Далекого Сходу. За ініціативи

М.Бунге держава стала викуповувати залізниці у приватних власників. Якщо 1881 року тільки 4% магістралей належало державі, то до кінця 90-х рр. XIX ст. уже дві третини перебували в державній власності [7, с. 173].

М.Бунге був організатором перших у країні акціонерних товариств, ощадних кас. У грошовий обіг були залучені мільйони карбованців заощаджень дрібних підприємців і селянства, які раніше берегли гроші "у кабушках". Із метою підтримки державного кредиту уряд сприяв розміщенню вкладів населення в державні позики й у гарантовані державою цінні папери [4, с. 196].

Він розробив нормативно-правові акти трудового права. Перший закон, який вийшов 1 червня 1882 р. забороняв працю дітям до 12 років на промислових підприємствах і обмежив працю підлітків 12–15 років у промисловості чотирма годинами. У червні 1885 р. був прийнятий закон, що забороняв жінкам і підліткам до 17 років працювати у нічну зміну. 3 червня 1886 р. почав діяти закон, за яким наймана робоча сила обов'язково мала розрахункову книжку, де вносилися умови найму, не раніше ніж двічі на місяць видавати зарплату, попереджати про звільнення не пізніше ніж за два тижні.

Це був надто сміливий і прогресивний крок М.Бунге, який викликав шалений опір деяких членів Державної ради, та промисловців-мільйонерів. Вони домоглися в 1887 р. відставки Бунге з посади міністра фінансів.

Та імператор Олександр III, який високо цінував діяльність видатного вченого, майже відразу призначає його на ще відповідальнішу посаду – голови Кабінету міністрів Російської імперії, де він перебував вісім років. Будучи прем'єр-міністром, Бунге сприяв будівництву та оснащенню металургійних заводів України, залучалися іноземні інвестиції під жорстким контролем держави, побудувалися в Луганську та Харкові паровозобудівні заводи.

Помер Микола Бунге 3 червня 1895 р. у Царському Селі, неподалік Петербурга. У своєму заповіті він висловив бажання бути похованим на київській землі, поруч із могилою матері, що було виконано. Тисячі киян проводжали в останній путь славнозвісного земляка.

За заповітом Микола Бунге залишив університету шість тисяч рублів і на відсотки від цієї суми було засновано 29 травня 1896 р. студентську щорічну премію імені М.Х.Бунге за найкращу студентську роботу з економіки, та двох щорічних допомог нужденним студентам, які відмінно навчаються [7, с. 263].

26 листопада 1910 р. було затверджено положення про заснування ще однієї щорічної стипендії імені М.Х.Бунге для одного з незаможних студентів університету.

У 1904 р. було відкрито зразкове міське училище імені Миколи Християновича Бунге, неподалік від його будинку.

У радянські часи ідеї та звершення М.Х.Бунге були піддані незаслуженому забуттю.

Його праці і сьогодні мають значний і далеко не повністю оцінений науковий потенціал і повинні стати предметом глибокого осмислення як українськими економістами, так і керівниками держави.

Література

1. Бунге Н.Х. Речь о кредите, написанная профессором Лицея князя Безбородько магистром Н.Х.Бунге // Акт Лицея князя Безбородько и Нежинской гимназии, состоявшейся 1849 года июня 22 дня. – Киев, 1849. – 166 с.

2. Бунге Н.Х. Теория кредита: Сочинение. – Киев, 1852. – 310 с.

3. Бунге Н.Х. Основания политической экономии. – Киев: Университетская типография, 1870. – 136 с.

4. Бунге Н.Х. Рецензия на книгу: А.Чупров "Железнодорожное хозяйство, его экономические особенности и его отношение к интересам страны" (М., 1875) // Вестник Европы. – 1876. – Март.

5. Бунге Н.Х. О восстановлении постоянной денежной единицы в России. – Киев, 1878.

6. Бунге Н.Х. Заметки о настоящем положении нашей денежной системы и средствах к ее улучшению // Сборник государственных знаний. – СПб., 1880. – Т. 8. – С. 86–127.

7. М.Бунге: сучасний дискурс / За ред. д. е. н., проф. В.Д.Базилевича. – Київ: Знання, 2005. – 697 с.

8. Международный исторический журнал 1998 – 2002. # htt histori. machaon. ru /all/ namber- 04/ istori 4e/bunqe/ 1/index/ html.

Петренко М.І.

ФЕНОМЕН ПІДПРИЄМНИЦТВА ОЧИМА МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Підприємництво сьогодні є невід'ємним атрибутом ринкової економіки. Підприємництво як вид економічної діяльності в тому чи іншому вигляді існувало майже завжди (згадайте біблійну притчу про "підприємця", який не закопав свої гроші в землю, а примножив їх). Інше питання, що то було за підприємництво, де і як воно розвивалося, як до нього ставилася офіційна влада.

Як відомо, підприємницька діяльність була в Україні дуже розвиненою. У XVIII ст. тільки на Лівобережжі щороку відбувалося майже 400 яр-

марків. Дрібна торгівля провадилася на 700 місцевих ринках. Великі ярмарки в Ніжині, Ромнах, Києві, Полтаві тривали по кілька тижнів і, безумовно, впливали на ціни європейського ринку. Сорочинська ярмарка блискуче описана Миколою Гоголем [6, с.11–98]. Діяльність відомих українських підприємців – сімей Н.А.Терещенка, Б.Ханенка, І.Г.Харитоненка, Л.У.Бродського, О.К.Алчевського та інших і сьогодні на слуху громадян країни.

Поняття "підприємництво" надзвичайне широке і містке. В ньому переплітається сукупність економічних, юридичних, політичних, історичних, моральних і психологічних відносин.

▪ **Підприємництво** – це особливий вид господарської діяльності, для якої обов'язковими умовами є: свобода вибору напрямків і методів діяльності; самостійність у прийнятті рішень; відповідальність за прийняття рішення та їхні наслідки й пов'язаний з ними ризик; орієнтація на одержання комерційного успіху, прибутку.

▪ **Підприємництво** – це визначений стиль і тип поведінки, що складаються з таких рис, як ініціатива; пошук нетрадиційних рішень; масштабність та ризик; ділова хватка та ін.

▪ **Підприємництво** – це особлива функція в економіці, що забезпечує: розвиток і вдосконалення господарського механізму; постійне оновлення економіки; створення інноваційного середовища; загальне збагачення населення.

Підприємець – це (виходячи з наведених щойно міркувань) людина, яка спроможна несподівано для інших зробити блискучий комерційний хід на законних підставах.

Отже, підприємець – **це неординарна, творча людина**. Але ця неординарність впливає з великої кількості конкретних знань у фаховій галузі. Тому підприємницький ризик ґрунтується значною мірою на свідомому та підсвідомому розумінні конкретної ситуації, на знаннях, економічному мисленні.

Цікаво, в якому співвідношенні перебувають особисті якості людини і прихильність до неї фортуни. Практики вважають, що особисті якості людини зумовлюють лише 10% успіху (вони мають бути дуже високими, щоб у потрібну хвилину в достатньому обсязі бути використаними), а 90% – це своєрідна "посмішка долі".

Що ж таке талант підприємця? Підприємницький талант це:

Ні умінь **організувати** виробництво товарів і послуг;

Ні умінь приймати рішення, **які товари й послуги** виробляти і як;

Ї уміння брати на себе **ризик**;

Ї здібності до **інноваційної** діяльності.

Підприємництво – це не тільки тяжіння до зиску, а й спосіб мислення ініціативної людини, що швидко мобілізує наявні ресурси на організацію виробництва в якійсь прибутковій сфері.

Унікальні здібності та риси характеру принесли світову славу таким керівникам-практикам, як Генрі Форд ("Форд"), А.Слоун ("Дженерал моторз"), А.Моріта ("Соні"), К.Мацусіта ("Мацусіта") та інші. Аналіз діяльності керівників провідних корпорацій дозволив виділити такі риси як високий професіоналізм; здатність вести за собою людей, вселяти довіру; здатність викласти свої плани зрозумілою для інших мовою; діяти за умов великої невизначеності та ризику (гасло американської кампанії IBM "Думай").

Дух підприємництва притаманний усім або майже всім. Але не кожному вдається його розвинути, не кожний може ним скористатися. І далеко не кожний матиме підприємницький успіх.

Характерними рисами підприємливої людини вважають спроможність побачити проблему; виявити ініціативу щодо її вирішення; прийняти рішення; не шкодувати своїх сил та енергії; сміливо йти на ризик; розуміти ринок та його розвиток; розробити власну стратегію і тактику; створити певну організацію; керувати людьми; впроваджувати нововведення; доводити проблему до остаточного вирішення; здобути підприємницький успіх.

Підприємництво не можна віднести до звичайної трудової сфери діяльності: воно за своєю сутністю характеризує творчу й активну діяльність бізнесменів. Підприємцям притаманні особлива етика і навіть своєрідний світогляд, що дозволяє виокремлювати специфічну філософію підприємництва. В міру розвитку виробництва і суспільства, зміни умов його життєдіяльності й загальної культури філософія бізнесу не залишається незмінною, вона завжди адаптується до сучасних вимог господарювання.

Незважаючи на те, що підприємницька культура досить загальне поняття, воно широко обговорюється в усьому світі як в теоретичному, так і в практичному планах.

Підприємницька культура – це етична й поведінкова основа діяльності підприємця. Характерною рисою культури підприємництва вважається те, як вона долає суспільні конфлікти.

Аналізуючи відповідальність підприємців перед суспільством, вважають за необхідне "добровільне самообмеження в прагненні до egoїстичних ідеалів заради загального блага" (швейцарець Ганс Ульрих).

Найважливішим тут є принцип "розподілених цінностей". Бо саме вони становлять суть підприємницької культури. Економічний успіх і етика не виключають, а залежать одне від одного. Орієнтована на мораль підприємницька ініціатива як усвідомлений і глибокий внесок до спільного блага має випереджати державне регламентування. Етика ґрунтується на добровільності, а не на примусу. Російський філософ В.Соловйов у статті "Таємниця прогресу" стверджував, що суть таємниці в цих словах: "Той, хто спасає, спасенним буде".

Підприємництво завжди передбачає велику частку ризику, велику частку непевності. Як висловився відомий український банкір П.Мірошников: "Бізнес – це гра..." Але ігри бувають різні, й у підприємницькій діяльності ліпше використовувати на 90% шахи, а на 10% рулетку, ніж навпаки. Самі підприємці свідчать, що найбільше задоволення вони отримують від реалізації своєї мрії. А коли справу зроблено, вони починають шукати нову ідею.

У нашій історії чимало прикладів того, що можливими мотивами українського підприємництва в його вищому етичному розумінні були не тільки намагання одержати прибуток, а й творчий підхід, сімейні почуття, прагнення до збереження свого діла, до суспільного визнання. Це, безумовно, картина ідеального підприємництва. У реальному житті все набагато складніше. На людину-підприємця впливає конкуренція, тіньова економіка, заздрість, спокуса "дирижизму", економічні проблеми тощо.

У традиціях українського підприємництва питання моральності посідали чільне місце. Філософія сучасного підприємництва вимагає формування гуманітарної свідомості підприємця: поваги до самоцінності людського життя; дбайливого ставлення до природи, загальнолюдських цінностей, демократичних прав і свобод; законслухняності; віри в людей і в себе та ін.

Головним для підприємця є не те, що він має свій або чужий капітал, а те, як він цей капітал використовує. А це визначатиметься морально-етичними критеріями, нормами поведінки того культурного прошарку, до якого належить підприємець.

Своєрідно, через таку складову, як художня література, цікавий погляд на ринкове мислення й ринкову свідомість мав М.В.Гоголь. Це підтверджує російський філософ Д.М.Мережковський. Він називає двох заповзятливих гоголівських героїв Хлестакова і Чичикова двома полю-

сами єдиної сили, братами-близнюками, *дітьми середнього прошарку* російського XIX ст., "найсереднішого" і "найбуржуазнішого" з усіх століть [10, с.13–27]. Риси, якими наділив їх М.В.Гоголь, полярні: Чичиков ґрунтовний у думках, діяльний, спокійний, консервативний, справний; Хлестаков – легковажний, він спостерігач, ліберал, сповнений фантастичних задумів. Для Хлестакова все бажане – дійсне, а для Чичикова все дійсне – бажане. Вони доповнюють один одного. Але Чичиков задумувався М.В.Гоголем як герой "більш позитивний", ніж Хлестаков. Головна позитивна думка Чичикова – "стати твердою ступнею на міцну основу", а головна думка Хлестакова – "зайнятися, нарешті, чим-небудь високим". Але насправді Чичиков байдужий до "інших" основ, а Хлестаков – до духовних вершин буття. За консервативною ґрунтовністю в одного відкривається така ж "химера", пустота, як за ліберальною "легкістю думок" – у іншого.

Спосіб, яким Чичиков намагався стати на "міцну основу" і який заповідав йому батько і все духовне батьківство того часу – XIX століття: берегти й накопичувати копійку, бо з її допомогою можна досягнути всього. Але сила грошей для Чичикова – це не зовнішня груба сила, а внутрішня сила духу, думки, волі. Вона по-своєму безкорислива наповнена своєрідним героїзмом, саможертвоністю. В думках про гроші закладено для нього щось безумовне, початкове, нескінченне, майже релігійне. Це аж ніяк не православне ставлення до грошей і способу їх добування. Недарма про свій прихід до Христа М.В.Гоголь у листі до С.П.Шевирьова відзначає швидше *протестантський*, ніж католицький, а тим більше – православний шлях. У Чичикова не було уподобання до грошей заради самих грошей, його не можна звинуватити у скнарості. Не це штовхнуло його на фантастичну фінансову операцію з "мертвими душами". Йому уявлялися у перспективі життя в достатку, будинок, маєток, екіпажі, смачні обіди, доглянуті дружина й діти, тобто все те, що характерно для європейського позитивізму. Головний смертельний страх Чичикова – не за себе самого, а за свій майбутній рід, за сім'ю. І, звичайно ж, має рацію Д.С.Мережковський, коли пише з цього приводу: "Неусвідомлена сутність "позитивізму" як учення про зміст життя" від Конфуція до Канта, є заперечення кінця, ствердження нескінченного продовження людського роду, нескінченного "прогресу": нам добре, дітям нашим буде краще, онукам, правнукам – ще краще, і так без кінця. Саме людство є Бог, іншого Бога нема. Нема особистого безсмертя, а є лише безсмертя в людстві. Кожне століття "промишляє", "набуває" для майбутніх століть; нескінченне придбання, накопичення мертвого

капіталу – скарби "мертвих душ", яке ніколи не витрачається, – ось неусвідомлена, але й безумовна суть прогресу" [9, с. 98–101].

Як підприємець Чичиков у своєму придбанні не йде напролом, а дотримується "правил гри", благопристойності, благогідності. Коли він зізнається в своєму шахрайстві, то виправдовує його тим, що пряма дорога не дозволила б йому реалізувати свої цілі, а "крива дорога" вела прямо до мети. І в той самий час Чичиков щиро вважав, що ніколи не вдавався до підлих вчинків. "Добро і зло, – писав Д.С.Мережковський, – для нього такі умовні – порівняно з вищим благом – придбанням, що він ніколи сам не зумів би відрізнити одне від одного; сам не знає, де закінчується вкладений у нього природою інстинкт "господаря", "набувача", і де починається підлість: середня підлість і середнє благородство, змішуються в одне – "благопристойність", "благогідність".

Чичиков – західник: у російському провінційному закутку він почувався представником європейської освіти і прогресу. Його тягне на Захід, оскільки там він відчуває свою силу і своє майбутнє "царство". Проте російська культура, як повелося за часів Петра, знімає з західної лише ласу пінку чи накип. І Чичиков із західної культури вибирає лише те, що йому треба, а все інше, дуже глибоке й високе, зводить до граничної пласкості й лаконічності. Всі філософські й релігійні сподівання минулих століть були для нього метафізичними й теологічними мареннями, вільнодумними химерами юності. В Чичикова, як вважав Гоголь, "було все, що потрібно для цього світу". Помірна ситість, спокійна розкіш усього людства в комфортабельних палацах є не що інше, як царство Чичикова. Це царство лише в деталях відрізняється від ідеалу суспільного устрою європейської соціал-демократії.

Чим "Серединне Царство", вже реалізоване на Заході, багато в чому не прийшлося до смаку М.В.Гоголю і багатьом іншим, за рідкісними винятками, представникам російської інтелігенції? По-перше, тим, що в Росії й на Заході по-різному розуміють волю: на Заході воля здійснюється в межах закону, а в Росії вона поза законом. Для західного правоусвідомлення росіяни невольні, тому що їхні закони не дають можливостей для вільного існування й самореалізації людини, а для російської свідомості західне життя невольне, бо західний громадянин – раб своєї законослухняності. По-друге, російська (а потім і радянська культура) сформувала з наших колишніх і теперішніх співвітчизників унікальний тип антисоціальної людини, яка за великим рахунком не вірить нікому і нічому, тоді як західна культура шліфувала характер індивідууму, правилом життя якого було: я поважаю тих, хто мене оточує, тому що

поважаю себе і хочу, щоб мене поважали інші. По-третє, в російській, радянській і пострадянській свідомості немає розуміння багатства, нажитого чесно, бо і можливості такі були практично відсутні, а західна свідомість налаштована на реальні в рамках закону можливості збагачення людини шляхом різнобічного прикладання його сил і здібностей. По-четверте, любов до Росії вимоглива й тиранічна, вона ґрунтується на переконанні, що той, хто любить, краще знає, що треба коханому; любов на Заході спокійніша й розсудливіша, вона передбачає значну волю і незалежність один від одного, визначену дистанцію, межу зближення, яку переступати вважається непотрібним і недостойним. Нарешті, в той час як на Заході найбільш стійким і зручним психологічним типом є бадьорий оптиміст, у Росії найбільш зручним і життестійким психологічним типом є той, що скаржить на життя. Углядивши в Чичикові швидше західні, ніж російські риси, М.В.Гоголь не зміг їх до кінця зрозуміти і примирити з російською дійсністю. І все ж він бачив, що соціально краще організоване західне суспільство ґрунтується на чисельному середньому прошарку побратимів Чичикова по класу. В цьому він міг особисто впевнитися, перебуваючи після написання першого тому "Мертвих душ" на Заході. М.В.Гоголь жажнувся від скоєного ним у "Мертвих душах" і став у Росію "Божого Царства" лише вірити. А віра ця не вміщувалася в межі його розуму. Та й чи могло бути інакше, якщо й сьогодні ми використовуємо шанс, подарований нам історією, лише для того, щоб поєднати "недоліки соціалізму" з "пороками капіталізму" і тим самим створити ситуацію безмежжя "нових українців" та інших "нових", які насправді є нашими старими знайомими – чичиковими і хлестаковими.

Література

1. Закон України "Про підприємництво" від 07.02.91 №698 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №14.
2. Бусыгин А.В. Предпринимательство. – М.: Дело, 2000.
3. Варналій З.С. Основи підприємництва: Навч. посібник. – 3-є вид. випр. і доп. – К.: Знання – Прес, 2006.
4. Портер Х.Ю. Конкуренция: Учебное пособие / Пер. з англ. – М.: Вильямс, 2000.
5. Сорочинська ярмарка – Н.В.Гоголь. Сочинения: В двух томах. – Т.1. – С. 11–98.
6. Гоголь Н.В. Мертвые души: Поэма. – М.: Худ. лит., 1982. – С. 31.
7. Гоголь Н.В. Ревизор: Комедия в пяти действиях. – М.: Дет. лит., 1988.
8. Мережковский Д.С. Грядущий хам. – М., 1906.
9. Мережковский Д.С. Гоголь и черт. – М., 1906.
10. Хайек Ф.А. Индивидуализм и экономический порядок. – М.: Изобраз: Начала-Фонд, 2001.

ДОСВІД ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ЯК ЧИННИК РОЗВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Конституція України визначає основні риси України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави [1]. Будемо об'єктивні – ці визначення ще не відображають реальності сьогодення, розраховані на перспективу.

Утворення незалежної української держави тісно пов'язане з перехідним періодом у житті нашого суспільства. Цей період означає спробу піднятися на якісно вищий рівень суспільного розвитку у політичній сфері – від тоталітаризму до демократії; в економічній – від командно-адміністративної до ринкової економіки; у соціальній – від людині-гвинтика до активного творця власної долі; у гуманітарній – від класових до загальнолюдських цінностей; у міжнародній – від об'єкта до суб'єкта політики. Тобто в цілому має бути здійснено перехід від становища "уламку імперії" до власної державності, від формальної незалежності до реального суверенітету.

З моменту проголошення незалежності пройшло 17 років. Безперечно, що за цей час в усіх сферах суспільного життя стався ряд позитивних змін. Але чому наш шлях супроводжується економічними та фінансовими кризами, чому стабільним явищем є наша економічна і політична нестабільність і наше суспільство знову на порозі чергових позачергових виборів? Які причини цих явищ?

По-перше, це і наша історична спадщина. Як говорив відомий український політик і письменник Володимир Винниченко, якому теж довелося жити у часи радикальних змін: "Читати українську історію треба з бромом... Боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна... нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше напівдержавного) існування, що одгризалась на всі боки... Уся історія – безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок..." [2].

Трагедія України – не лише в тому, що вона не мала власної державності, а й у тому, що вона була буквально розшматована й

поділена між різними державами, що привело до певних відмінностей у національних традиціях, у ментальних особливостях. Ми маємо знайти спільний знаменник політики для Донбасу і Галичини, для Західної України і Криму, для всіх регіонів поліетнічної країни. Лише за такої політики ми можемо зберегти соборну Україну, розбудувати дійсно правову і демократичну державу. Згадаймо українського мислителя і громадського діяча Михайла Драгоманова, який писав: "...Ми відкидаємо не національності, а націоналізм..., котрий себе сам виразно протиставляє людськості... Ми не призначаємо примусових думок і почуттів, котрі видаються за національні..." [3]. В праці "Чудацькі думки про українську національну справу" він підкреслював, що українству потрібно "шукати всесвітньої правди, котра була б спільною всім національностям" [4].

По-друге, це й об'єктивні труднощі перехідного періоду. Формування політичної системи в Україні розпочалося після отримання нею незалежності. Її конструкція нагадувала модель політичного устрою попередньої командно-адміністративної системи, де перша особа держави мала необмежені повноваження. Але оскільки Україна взяла курс на ринкову економіку, то між її політичною та економічною системами виникла певна невідповідність, яка обумовила декларативний характер усього курсу реформ. Зрозуміло, що для подолання стереотипів адміністративних методів керівництва нашої політичної еліти та психології пасивності, меншовартості наших громадян потрібен час.

По-третє, потрібно відверто сказати і про суб'єктивні прорахунки. Серед них, на думку автора, особливе місце займає мінімізація ролі держави на складному етапі переходу від командної економіки до ринкової. Применшення державного контролю у вирішенні корінного питання реформ – роздержавленні і приватизації – привели до стихії ринку і створення умов для первісного накопичення капіталу у найбільш нецивілізованих і навіть злочинних формах. Не випадково політики і економісти країн СНД одночасно заговорили про необхідність сильної й ефективної державної влади, здатної подолати корупцію і навести порядок у суспільстві. Але час і темпи розвитку були втрачені.

До суб'єктивних прорахунків можна віднести й спроби реформування політичної системи, яка неможлива без внесення відповідних змін до Конституції України. На жаль, навіть поверховий аналіз сучасної політичної риторики свідчить, що політична реформа, яка повинна бути по-справжньому всенародною справою, поки що такою не стала. Реформа залиша-

ється складною політичною грою певних елітарних угруповань, політичних лідерів, владних структур і зводиться, в основному, до з'ясування (точніше протистояння) повноважень Президента та Прем'єра. Навіть загроза повномасштабної економічної та фінансової кризи поки що не змогла консолідувати головних політичних лідерів України, відвернути їх увагу від власної стратегічної мети – перемоги на президентських виборах.

На думку автора, певну відповідь при розв'язанні нагальних проблем, які повстали перед сучасним українським суспільством, професійними політиками і владними структурами дає характеристика особливостей формування української політичної думки на різних етапах її розвитку.

Перша й найхарактерніша особливість української політичної думки полягає в тому, що протягом усієї своєї історії вона розвивалася на основі своїх українських демократичних традицій, на українському соціально-політичному і національному ґрунті. Це наклало свій відбиток на політичний устрій України, створює певні перепони до розбудови антидемократичних режимів. В українському суспільстві сформувалася своя ментальність: психологія, свідомість, національна культура. Вони і сьогодні є реальною основою подальшого розвитку політичної науки, підґрунтям вирішення актуальних проблем сьогодення.

Друга особливість у тому, що українська політична думка взагалі і державознавство особливо розвивалася тривалий час у єдиному руслі з державознавством польським і особливо російським, оскільки Україна входила до складу Польщі та Росії. Тому політична система цих держав, інтереси їх політичних еліт природно впливали на формування поглядів, концепцій і політичної культури українських мислителів і політиків. Не випадково певний час ілюзії входження України до складу федеративної Російської республіки на правах широкої національно-територіальної автономії мали М.Костомаров, М.Драгоманов, І.Франко, М.Грушевський, В.Винниченко, П.Скоропадський та ін [5].

На думку автора, класичною колонією Україна ніколи не була, але наполегливі заклики асимілюватися з братнім російським народом, стати складовою частиною Росії традиційно пропагувалися частиною російських політиків і мислителів, нерідко вводивши в оману деяких українських авторів. Відомий вислів – там, де починається українське питання, там закінчується російська демократія – на жаль має підстави. І сьогодні імперські інтереси Росії проводяться в життя під знайомими гаслами "єдності слов'ян", "спільної долі", "соборності православ'я" і т.п.

Не можна заперечити і тієї особливості, що українська політична наука і політична практика значною мірою формувалися (і формуються) під впливом Заходу. "...В порівнянні з народом великоруським, – як стверджував М.Грушевський, – український являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури і свого духу народом західним..." [6]. При всій повазі до видатного історика, на думку автора, з ним можна погодитися лише тоді, коли його висновок поширюється на громадян західних регіонів України. Історично так склалося, що в цих регіонах, які в минулому входили до складу Австро-Угорщини, кріпацтво було ліквідовано раніше, ніж у царській Росії і громадяни отримали досить широкі політичні свободи. Зокрема етнічні українці мали своїх депутатів у Віденському та Галицькому сеймах, мали свої спілки, товариства, інші громадські об'єднання.

Проблема політичної і правової культури громадян сучасної України набуває особливої актуальності у зв'язку зі стратегічним курсом України на вступ до Європейського Союзу. Тому до дещо завищених оцінок у минулі часи і сьогодні про український етнос як сучасну європейську націю потрібно підходити виважено й принципово. При цьому доцільно прислухатися до цікавих висновків М.В.Гоголя, який возвеличив героїзм і духовність українського народу. Разом з цим у нарисі "Погляд на укладання Малоросії" він писав: "І ось склався народ, який за вірою і місцем перебування належав Європі, проте за способом життя, звичаями і вбранням цілком азійський, народ, у якому так дивно зіткнулися дві супротивні частини світу, дві, різнохарактерні стихії: європейська обачливість і азійська необачність, простодушність і хитрість, потужна діяльність і превеликі лінощі й мляість, прагнення до розвитку й довершення – і водночас бажання видаватися погордливим до всякого довершення" [7].

По відношенню до перспективи входження України до європейської спільноти не втратила свого значення й настанова Михайла Грушевського: "Якщо ми, українці, хочемо, щоб нас поважали інші народи, то потрібно, нарешті, почати з поваги до самих себе".

Серед інших особливостей потрібно врахувати, що наша країна ніколи не була агресивною, вона миролюбна. Ніколи ні на кого не нападала, але маючи агресивних сусідів, змушена була часто захищатися. Ці обставини мали особливий вплив на формування національного характеру і розвиток української політичної думки. Тому наша наука про політику становилася й розвивалася на принципах толерантності, терпимості, миролюбства. Новітній етап розвитку

політології в Україні та її зовнішня політика підтверджує цю важливу особливість.

Як відомо, основним творцем політичної думки, яка в процесі свого розвитку може стати політичною наукою, є національна еліта кожної країни. Певний внесок до теорії елітаризму зробили й українські мислителі. Так, Д.Донцов вважав, що джерелом формування еліти може бути строгий відбір "кращих людей" з усіх верств суспільства. В.Липинський підкреслював, що еліта може реалізуватися тільки тоді, коли вона захоче створити сово державу. Актуальним для сучасної України є висновок В.Липинського про те, що політична еліта може здійснювати свою провідну роль лише в процесі свого постійного відновлення. Коли цей процес припиняється, то нація потрапляє під провід чужої, сильнішої, аніж власна, політичної еліти, втрачаючи свою національну ідентичність.

На жаль, ця особливість мала місце в формуванні української політичної думки, коли українська еліта, не відображаючи національні інтереси нашого суспільства, робила кар'єру у Варшаві, Петербурзі, Москві. І справді, витoki вирішення проблем, пов'язаних із формуванням сучасної української еліти (дефіцит патріотизму, жертвовності, відповідальності перед суспільством та ін.) мають свою історію. Так, характеризуючи період Хмельниччини, відомий український історик В.Антонович писав, що втілити в життя провідну ідею українського народу – принцип демократизму – не довелося, внаслідок недостатнього культурного рівня та особистого егоїзму козацької старшини, які взяли "перевагу над громадською справою"... "Трагічна розв'язка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни, бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватись народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури" [8]. (Дуже хотілося б, щоб ці висновки стосувалися тільки нашого минулого).

У політиці України протягом усієї її історії були дві орієнтації: перша орієнтація на внутрішні сили, друга – на зовнішні сили. Звідси політична орієнтальність народу України, його держави, його політиків була і залишається характерною рисою і особливістю теоретичних, концептуальних розробок політичної науки на всіх етапах розвитку українського суспільства.

Особливе місце у з'ясуванні співвідношення двох орієнтацій у політичному житті, виборі політичної стратегії, її відповідності національним інтересам України займає праця В.Винниченка "Заповіт борцям за визволення" написаний в кінці 40-х рр. XX ст. Основні концептуальні поло-

ження цієї праці не втратили свого значення при розв'язанні важливих проблем сучасної України:

По-перше, самостійна Українська держава повинна будуватись, спираючись на власний народ, його інтереси, а не на зовнішні сили. Винниченко підкреслював, що наслідком орієнтації Хмельницького на Москву, а Мазепи – на Швецію стала повна загибель ідеї національної державності. Те ж саме сталося і в ті часи, коли Центральна Рада в боротьбі проти більшовицької навали закликала на допомогу німецькі війська.

По-друге, самостійна Українська держава можлива лише за умови соціального і політичного визволення всього народу. "...Поки голосно і вільно лунав клич "Україна без хлопа і пана", доти Хмельницький отримувал перемогу за перемогою". Коли ж "польські пани почали замінятися панами українськими..., Хмельницький почав мати поразки за поразками" [9].

У червні 1948 р. В.Винниченко писав: "...Я весь час настирливо доводив, що девіз самої України без задоволення соціальних і економічних вимог трудящих, є самим більшим ворогом національно-державної самостійності української нації... Доводив безуспішно..." І як підсумок: "Без орієнтації на свій народ, без його участі в боротьбі, без його всебічного зацікавлення і ентузіазму зовнішні сили нас роздеруть і задушуть ще на сотні років" [10].

Особливості формування української політичної думки безперечно пов'язані з проблемою державності. Україна мала свою державність (Київська Русь, козацько-гетьманська держава, Українська Народна Республіка), але на довгі часи втратила її, що загальмувало, стримувало розвиток української нації. Чужоземна влада хоча і не могла повністю спинити розвиток політичної думки, але протягом століть робила все, щоб заблокувати поширення визвольних і державницьких ідей серед українського народу, перешкоджала формуванню ідейно-політичних течій і політологічних шкіл. Тому стосовно України потрібно говорити про політичну думку в усіх можливих формах її прояву: від проповідей церковних діячів до державних політичних документів.

Протягом століть в українському суспільстві сформувалася своя ментальність, психологія, самосвідомість, національна культура. Вони і є сьогодні реальною основою подальшого розвитку політичної науки в Україні, яка зі свого боку має великий вплив на удосконалення якісних характеристик українського суспільства, його державності і культури.

Література

1. Конституція України. – К., 1996. – С. 3.
2. Цит. за: М.Жулинський. Голгофа українця Володимира Винниченка. Див.: Володимир Винниченко. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.122.
3. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У двох томах. – К., 1970. – Т. I. – С. 465–466.
4. Там само. – Т. II. – С. 322.
5. Див.: Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991. –С. 121; Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. – К., 1990. – Ч. I. – С. 43–44.
6. Грушевський М. Див.: Названа праця. – С.141.
7. Гоголь Н.В. Полн. собр. соч. – Изд-во АН УССР, 1952. – Т. 8. – С. 49.
8. Антонович В. Коротка історія козаччини. – К., 1991. – С. 13.
9. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 13.
10. Винниченко В. – Там само. – С.18.

Наукове видання

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА І ПОЛІТИЧНА ДУМКА
XIX – ПОЧ. XX СТ.

Збірник наукових праць викладачів кафедри
економічної теорії та політології

Випуск IV

Укладачі:

**Гончаренко О.М., Городецька М.О.,
Сфремов В.В., Мошко В.В., Пахомова Т.М.,
Петренко А.Г., Петренко М.І., Томек В.Й.**

Відповідальний за випуск – Мельничук О.В.

Технічний редактор – Лисенко М.М.

Верстка, макетування – Косяк В.М.

Літературний редактор – Конівненко А.М.

Коректор – Конівненко А.М.

Підписано до друку __.01.09 р.	Формат 60x84/16.	Папір офсетний.
Гарнітура Computer Modern.	Ум. друк. арк. 3,7	Тираж 50 прим.
Замовлення №		

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №2137 від 29.03.05 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru